

Ги де Мопассан

НОВЕЛЛАЛАР

Зумрад Орифжонова таржимаси

ТОШКЕНТ

Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1987

ДҮНДИК

Бир неча кундан бери шаҳардан тор-мор әтилган армиянинг қолган-қуттганлари тинсиз ўтмоқда. Энди булар қўшин эмас, тумтароқ лашкар әди. Солдатларнинг соқоли ўсиб паҳмоқ бўлиб кетган, кийимлари йиртиқ; булар тарқоқ, байроқсиз, шалвираб кетишаётганди. Ҳаммасининг руҳи тушкун, толғин, ўйлашга, қимирашга ҳоли қолмаган, фақат беихтиёр қадам ташлаб, тўхтаган жойида йиқилгудек бўлиб кетишаётганди. Айниқса кўнгиллилар — милтиқ оғирлик қилиб зўрга кетаётган тинчликпарвар одамлар, юмшоқ табиатли судхўрлар ва салга қўрқиб, салга руҳланадиган, ҳужумга ҳам, қочишга ҳам тайёр бўлган резервдагилар жуда кўп әди. Улар орасида зўр жангда майдаланиб кетган дивизия қолдиги — қизил шимли солдатлар ҳам кўзга чалинарди; турли полклардан қолган пиёда аскарлар қаторида тунд юзли тўпчилар ҳам кўринарди ва ондасонда шаҳдам пиёда аскарлардан қолишмасликка тиришиб, катта-катта қадам ташлаб кетаётган отлиқ аскарларнинг ялтироқ каскаси ҳам кўриниб қоларди.

«Мағлубият қасосчилари», «Ўлим кишилари», «Ўлим ўйлодашлари» деб ваҳимали ном қўйилган эркин ўқчи дружиналар ҳам ўтарди, аммо улар кўпроқ каллакесар қароқчиларга ўхшашарди.

Уларнинг бошлиқлари, яқиндагина мовутфурӯш ёки аллоф бўлганлар, собиқ совунфурӯш ёки ёффурӯшлар, тасодифан ҳарбий бўлиб, пулнинг кучи билан ёки хушмўйловлиги учун офицерликка етишган, зарҳал погонли ҳарбий кийим кийиб, яроғ-аслача осиб олган кишилар энди гердайишиб, шанғиллашиб, жанг режаларини муҳокама қилишар, бизнинг кифтимиз ҳалок бўлаётган Франциянинг бирдан-бир суяничи деб мақтанишар, лекин кези келганда, қўл остидаги қароқчи, шалоқ ўтган ўта шафқатсиз солдатлардан чўчишар әди.

Пруссаклар Руанга ана киради, мана киради, деб турилган пайт.

Сўнгги икки ой давомида қўшни ўрмонларни жуда

охтаматлик билан разведка қилиб, батъзан эса ўз соқчиларини ҳам отиб қўйиб, бутазор орасида қуёни қимиirlаб кетса ҳам жангга шайланиб турған миллий гвардия аскарлари инди ўй-ўйларига қайтишган. Уларнинг яқинидагина уч чақирим итрофдаги кетта йўларнинг симёочигача ўтакасини ёриб турған мичтиҳлари, аскарий кийимлари, ҳалокатли **ирот**-асланадалари тўсатдан ғойиб бўлган.

Пикоют, француузларнинг сўнгги аскарлари Сена наҳридан ўғиб, Сен-Севар ва Бур-Ашар шаҳарлари орқали Понт-Одемерга йўл олишди. Бир-бирига қовушмай, гала-гала бўлиб кетаётган одамлар билан бир иш бошлашдан синиа қолган, гангиган генерал икки адъютанти билан ҳаммадан кейинда пиёда бораиди; ғолибликка одатланган буюк халқнинг афсонавий қаҳрамонлигига қарамай, батамом тор-мор қилинишидан ва унинг бошига келган бу даҳшатли ҳалокатдан унинг ўзи ҳам эсанкираб қолганди.

Шаҳар сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди, даҳшат ичида унсиз кутиш бошланди. Дўконда ўтириб семириб, бор ғайратини йўқотган кўп давлатмандлар қўлларидаги сих ва ошпичоқларнинг ҳам қурол деб ҳисобланишидан чўчиб, қўрқув ичида ғолибларни кутишарди.

Шаҳарда ҳаёт сўнгандек туюларди; дўконлар ёпилди, кўчалар ҳувиллаб қолди. Онда-соңда бу мудҳиш жимликдан ваҳм олган бирорта йўловчи биқиниб девор тагидангина юради.

Бу кутиш ғоят оғир бўлди, ҳамма, «душман келса кела қолмайдими»га тушиб қолганди.

Эртасига кечки пайт францууз аскарлари кетгандан кейин, қаердандир пайдо бўлган бир неча отлиқ аскар шаҳардан чопиб ўтди. Шундан бир оз ўтгач, Сент-Катрин тогининг ёнбағридан мўр-малаҳдай ёпирилиб аскарлар тушиб кела бошлади; яна икки тарафдан, Буагийом ва Дарнеталь йўлларидан ҳам селдек ёпирилиб аскарлар кела берди. Уч корпуснинг авангардлари шаҳар бошқармаси ёнидаги майдончага баравар етиб келди ва бутун ён кўчалардан ҳам батальон-батальон бўлиб, кимсасиз тош йўлларни гурсиллатиб, шахдам одимлар билан немис аскарлари кела бошлади.

Эриш эшитиладиган дағал товуш билан бақириб берилаетган командалар гўё ташлаб кетилгандай, ҳаёт сўнгандай кўринган уйлар бўйлаб ўтар, лекин бу чоқ дарпардалари ёпиқ деразаларнинг тирқишидан одамлар қўрқа-писа мўрабаб, «уруш қонуни»га кўра шаҳар ва ундаги мол-жонга эга бўлган ғолибларга қарашарди. Қоронғи уйларга кириб олган аҳоли гўё инсоннинг ақли ва қудрати ожизлик

ҚИЛАН табиинің ҳалокат, вайрон қилувчи ерости ўзгаришлари оғыдан пайдо бўладиган бир қўрқув чангалида эди. Бундай ҳис ҳамиша одатдаги тартиб бузилгандан, хавфхатардан омон қолиш умиди йўқолганда, инсон ёки табиат қонуллари сақлаб турган ҳамма нарса маъносиз, қўпол ва беомон бир куч қўлида қолганда пайдо бўлади. Шаҳар халқини қулаган бинолар тагида ҳалок қиладиган зилзила, гарк бўлган дехқонларни қорамолларнинг ўлиги ва иморат ёғочлари билан бирга оқизиб кетадиган сув тошқини нимаю мудофаа қилувчиларни қириб, қолганларини асир олиб ўз қурол кучи шаънига халқни талаб, замбараклар гумбури остида худога шукур қилиб бораётган армия нима — булар барчаси инсоннинг қўқдан бўладиган адолат ва ҳимояга эътиқодини емирувчи бир фалокат.

Мана, тўда-тўда аскарлар эшик-эшикни қоқишиб, сўнг уйларга ҳам кира бошлади. Ёв босиб келгандан кейин оккупация бошланди. Мағлублар учун, голибларга яхши муомалада бўлиш, деган янги вазифа туғилди.

Бир оз вақт ўтгач, аввалги қўрқувлар босилиб яна осойишталик бошланди. Кўп оиласарда прусс офицерлари бир дастурхонда ўтириб овқат ейдиган ҳам бўлишиди. Агар у дурустроқ тарбия кўрган киши бўлса, одоб юзасидан Франциянинг ҳолига ачинар ва бу урушда қатнашиш мен учун оғир, дер эди. Бундоқ одамгарчилиги учун мезбонлар немисдан миннатдор бўлишарди; ҳар чоқ унинг ҳимоясига муҳтожлик туғилиб қолиши ҳам бор-да. Унга хушомад қилиш туфайли уйда бир нечталаб ортиқча солдат туришидан қутилиш мумкин. Зотан, ўзинг бутунлай муте бўлган кишининг жигига тегишининг нима ҳожати бор? Ахир бу ботирлик эмас, телбалик бўлади-ку.

Руан давлатмандлари эса шу шаҳарни қаҳрамонлик билан мудофааа қилиб, унинг донғини чиқарган замондан бери бу хилдаги телбаликни тарқ этиб юборишган. Бунинг устига ҳар ким ҳам Французвларга хос назокат орқасида пайдо бўлган бир эътиқодга: уйингда чет мамлакат солдати билан яхши муомалада бўлишинг мумкину ва лекин унинг билан яқинлигингни бошқалар сезмаса бас, деган эътиқодга амал қиласди. Кўчада уни танимагандай бўлиб ўтса ҳам, уйда у билан жон деб суҳбатлашар, немис ҳам қундан-кунга улар билан печка ёнида узоқроқ исиниб ўтирадиган бўлиб қолади.

Шаҳар секин-аста ўз ҳолига қайтмоқда. Французвлар ҳали уйдан чиқишига ботинолмас, кўчаларда эса прусс солдатлари жавлон уриб юради. Яна шуни айтиш керакки, тротуарларда кеккайиб, узун-узун қиличларини ерга сургаб юрган

немис гусар офицерлари фуқароларга бундан бир йил олдин худди шу қаҳваҳоналарда кайф-сафо қилиб юрадиган нишондор францууз офицерларига қараганда бир қадар кўпроқ нафрат билан қарашар эди, холос.

Шундай бўлса ҳам ҳаводан нималигини билиб бўлмайдиган ва киши қўника олмайдиган қандайди оғир ва ёт бир ҳид босқинчиларинг ҳиди келарди. Уйлар ва жамомат жойлири ҳам ўша ҳидга тўлган, овқатларга ҳам ўшанинг мазаси урган. Киши ўзини гўё узоқ мамлакатда — қонхўр, вадҳий қабилалар яшайдиган жойларда саёҳат қилиб юргандай ҳис қиласди.

Голиблар пул, катта пул талаб қилишади. Аҳоли тинмай тўлайверади: бой-да! Шуниси борки, Нормандия савдогари қанча бой бўлса, арзимаган зиёндан шунча азият чекадиган, бойлигининг кичкинагина зарраси бегона қўлга ўтаётганлигини кўрса тоқат қиломайдиган бўлади.

Лекин шу орада, шаҳардан уч-тўрт чақирим нари дарёнинг қуи томонидаги Круасс, Дъеп达尔 ёки Въессар қишлоқларининг ён-верида кемачи ва балиқчилар дарёдан баъзан пичноқ ёки мушт билан уриб ўлдирилган, баъзан тош билан боши янчилган ёки тўғридан-тўғри кўприкдан сувга улоқтириб юборилган немисларнинг шишган ўликларини судраб чиқаришарди. Шон-шарафдан маҳрум номаълум қахрамонларнинг шафқатсизлик билан маҳфий равища оладиган қонуний ўчига, кундузи бетма-бет келадиган жангдан кўра хавфлироқ пинҳоний ҳужумга йўлиққанларга дарё ўз лойқасини кафан қиласди.

Чунки, чет эл кишиларига бўлган нафрат, ўз маслаги учун жон беришга тайёр турган бир қисм ботирларнинг азалдан газабини қўзғатиб келади.

Гарчи, голиблар шаҳарни ўзларининг қаттиқ интизомларига бўйсундиришган бўлса-да, босиб келаётган чоғларида овоза бўлган ваҳшийликларидан биронтасини ҳам қилишмади. Аҳоли ҳам бора-бора журъят пайдо қилди ва ерли савдогарларнинг юрагида савдо-сотиқ ишларига бўлган ҳирс яна авж олди. Булардан баъзилари францууз аскарлари қўлида бўлган Гаврда кўп пуллари бўлгани учун Дъеппача қуруқлик билан, у ёғига пароход билан бориб Гаврга етиб олишнинг пайига тушиб қолишиди.

Таниш немис офицерларининг обрўйи ишга солиниб, йўлга чиқиш учун шаҳар комендантидан рухсат олинди.

Бундай сафарга чиқиш учун ўн киши ёзилиб, тўрт отлиқ катта дилижон кира қилишди ва одам йигилишидан қочиб, сесанба куни тонг отмасдан йўлга чиқадиган бўлишиди.

Сўнгти кунларда ер совуқдан қотиб қолган, душанба куни эса соат учларда шимолдан қора булутлар кўтарилиди, кечқурун ва тун бўйи тинмасдан қор ёғиб чиқди.

Тонг қоронғуси соат тўрт яримларда йўловчилар дилижон тайин қилинган жойга — «Норманд меҳмонхонаси» нинг ҳовлисига йифилишиди.

Ҳали уйқуси ўчмаган йўловчилар совуқдан титраб, жунжиган ҳолда, ёмғирпўшларига ўралишарди. Қоронғида бир-бирларини зўрға кўришар, оғир ва қўпол қиши кийими уларнинг ҳаммасини узун тўнлик семиз кюrelарга ўхшатиб кўрсатарди. Икки эркак бир-бирини таниб қолди, уларнинг ёнига учинчиси келди ва сўзлаша кетишиди.

— Мен хотиним билан кетаётиман,— деди улардан бири.

— Мен ҳам.

— Мен ҳам.

— Энди биз Руанга қайтиб келмаймиз, агар пруссаклар Гаврга ҳам боришадиган бўлса Англияга ўтиб кетамиз,— деб қўйди биринчиси.

Ҳаммасининг нияти бир, чунки булар бир хил майдаги кишилар эди.

Отлар ҳали аравага қўшилмаган. Отбоқарнинг қўлидаги фонарчаси бир қоронғи эшикдан лип этиб кўринса, иккинчи қоронғи эшикка кириб йўқоларди. Отхона ичидан отнинг гўнгга ва хашикка гурсиллатиб босгани, отларни дам эркалатиб, дам койиётган эркак товуши эшитиларди. Қўнғироқчаларнинг жаранг-журунгидан әгар-жабдуқлар туузатилаётганга ўхшарди. Ҳалиги шиқир-шиқирлар тезда отнинг салмоқли ҳаракатларига мос тушган узлуксиз жиринглашга айланди. Қўнғироқ товуши баъзан тинар, от силкингандан яна жиринглар, сўнг отнинг ер тепингани эшитиларди.

Тўсатдан эшик тақ этиб ёпилди. Ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Совқотган йўловчилар жим бўлишди. Улар қимир этмай, совуқдан карахт бўлган ҳолда туришарди.

Оқ зарралар, туташ парда сингари ерга тушмай, ҳадеб жимиirlаб турарди; бу зарралар ҳаммаёқни кўз илғамас қилиб муз момифига чулғамоқда. Қиши ёпинчиги остида қолган жимжит шаҳарнинг оғир сукунатида ёлғиз биргина, ноаниқ ва тушунтириб бўлмайдиган қалтироқ сўник-сўник бир товуш — ёғаётган қорнинг шитирлаши, товуш эмас товушсимон бир сас, гўё бутун бўшлиқни тўлдирмоқчидай

ёгаётган, дунёни ўраб олаётган оқ зарраларнинг енгил шарпаси әшитиларди, холос.

Фонаръ кўтарған одам яна пайдо бўлди — ҳорган ва истар-истимас қадам ташлаётган отнинг жиловидан етаклаб чиқди. У отни араванинг якка шотиси ёнига келтириди, ён қайишларини баглади ва от атрофида имиллаб, бир қўлида чирор бўлгани учун бир қўллаб жабдуқларни тузата бошланди. У иккинчи отни олиб чиқдани кетатуриб, қорда онроқ бўлиб қаққайиб турган йўловчиларга кўзи тушди:

— Дилижонга чиқиб ўтира турсаларнинг бўлмайдими?
Ҳеч бўлмаса қордан пана бўласизлар-ку,— деди.

Бу нарса йўловчиларнинг эсига келмаган бўлса керак, ҳамма бирдан аравага интилди. Уч әркак хотинларини араванинг тўрига ўтқизиб, кейин ўзлари ҳам чиқиб олишди, қолган жойларга ҳалиги йўғон ва япасқи одамлар жимгина чиқиб ўтириб олишди.

Дилижонга похол тўшалган бўлиб, оёқ ботиб кетар эди. Араванинг тўрида ўтирган хонимлар кимёвий кўмир билан иситиладиган мис асбобларини ола келишган экан; энди улар шу асбобни ёндиришиб, унинг кўпдан бери маълум бўлган хусусиятларини бир-бирларига пичирлашиб тушунтира кетишиди.

Нихоят, дилижонга одатда қўшиладиган тўрт от ўрнига, йўл оғирлигини назарда тутиб олти от қўшилгач, ташқаридан бирор:

— Ҳамма чиқдими? — деб сўради.

Ичкаридан кимдир:

— Ҳа,— деди.

Дилижон жўнади.

Дилижон имиллаб кетаётганди. Ғилдираклар қорга ботиб, соябон ғижирлаб, отлар тийдана-тийдан пишиллаб ва буғ чиқариб борарди; аравакашнинг узундан-узун қамчиси тинимсиз қарсиллар, илон сингари гоҳ ўралар, гоҳ ҳар томонга тўлганар ва орқада қолаётган отнинг сафрига тушар, шунда от жони борича тортиб кетарди.

Тонг ҳам ёришиб келмоқда. Уша йўловчилардан асли руанлик бўлган бири пахта ёмғирига ўхшатган қор ўпқинлари энди ерга тушмай ҳам қўйди. Катта-катта, қалин ва қора булут парчаларидан сизиб ўтаётган хирагина нур қўз қамаштирадиган оппоқ далани, ундаги қорли қаторқатор баланд дараҳтларни, қордан қалпоқ кийган кулбларни яна ҳам ёритди.

Бу кўнгилсиз тонг ёруғига йўловчилар мароқ билан бир-бирларига қарай бошлишди.

Дилижоннинг тўрида, энг яхши жойда Гран-Пон қўчаси-

да турдиган улгуржи винофуруш эр-хотин Луазолар рўнарама-рўпара ўтириб олиб мудрашмоқда.

Собиқ приказчик Луазо синган хўжайинининг бор-йўғини сотиб олиб, шунинг орқасида бойиб кетган. У қишлоқлардаги чакана савдогарларга энг ёмон винони энг арzon нарх билан сотади. Шундай қилиб у — таниш ва дўстлари ўртасида уччига чиқсан маккор, шайтон, шўх, ҳақиқий нормандияликлардан деб ном чиқарган.

Муттаҳамлик унинг шаънига шунчалик сингиб кетган эдики, ҳатто бир кун префектурада¹ бўлган ўтиришда ўша ерда ном чиқарган ва лапарлар тўқувчи, асқиябоз, тегишиқоқ жаноб Турнель зерикиб мудроқ босиб ўтирган хонимларга «қуш учди»² ўйнашни таклиф қилди. Унинг ҳазили бир зумда префектуранинг бутун меҳмонхоналарига тарқалди, ундан шаҳар меҳмонхоналарга етиб борди ва бутун округдагилар бир ойгача кулавериб ичаклари узила-еэди.

Ундан ташқари, Луазо кулгили қилиқлари, баъзан дуруст, баъзан ўринлата олмайдиган асқиялари билан ҳам ном чиқарган эди. Ҳар ким унинг ҳақида сўзларкан, албатта:

— Нима десанг, Лаузодақаси топилмайди-да! — деб қўяр эди.

У, пакана, дум-думалоқ қорин устига, оқараётган чакка соқоллари ёпиширилган қип-қизил башара қўндирилганга ўхшарди.

Унинг савдо конторасидаги бутун тартиб, ҳисоб-китоб тўладан келган, новча, шанғи ва шаддот хотинининг қўлида бўлиб, Луазонинг ўзи эса бу жойга хушфеълиги билан жон киргизиб турарди.

Уларнинг ёнида, ўзининг эътиборли ва олий мартабасига маҳлиё бўлиб, газлама саноатида катта ўрин тутган фабрикант, уч фабриканинг эгаси, фахрий легион офицери; бош кенгашнинг аъзоси Карре-Ламадон жаноблари гердайиб ўтиради. Бутун империя даврида яхши ниятли оппозицияга бошчилик қилишдан ягона мақсади — мабодо оппозиция иш бошига ўтиргудай бўлса, шунга бош қўшганлиги учун ундан каттароқ фойда кўриш бўлиб, ўша янги тузумга қарши, ўзи айтмоқчи, «хўжа кўрсинга» курашиб келган. Карре-Ламадон хоним эридан анча ёш бўлганидан, яхши оиласдан чиқсан ва Руан гарнизонига тайинланган офицерлар учун овунчоқ эди.

¹ Префектура — маҳаллий маҳкамा.

² Сўз ўйини: l oiseau vole — қуш учди; loesean vole — Луазо ўтирайди.

У мўйна пўстинг ўралиб, эрииниг рўпарасида нафис бир суратдай бўлиб, димижоннинг мискин кўринишига ғамгии назар ташлаб ўтиради.

Унинг ёнида ўтирган граф Юбер де Бревил билан унинг хотини Шормандоннинг қадимдан донг чиқарган кишиларидан бири. Граф, гавдали, кексайиб қолган дверян бўлиб, кийинишида ўзини қирол Генрих IV нинг авлоди Ҷананийни кўрсатишга тиришарди. Мақтанаарли оиласи ғимоятларга қараганда, де Бревиль деган хоним шу қиролдан ҳомиладор бўлиб қолган эмиш. Шу сабабли унинг әрини қирол графлик даражасига кўтарган ва губернатор қилиб тайинлаган экан.

Граф Юбер, Карре-Ламадон жаноблари билан бош кенгашда ҳамкасб бўлиб, департаментда орлеанчилар партиясининг вакили эди. Унинг нантлик майдада кемачишинг қизига уйланиши доимий бир жумбок бўлиб қолди. Бироқ, графинянинг ноз-карашмали қилиқлари, ўта меҳмондўстлиги, ҳатто Луи-Филиппнинг ўғилларидан бирининг собиқ маъшуқаси тарзида ном чиқаргани учун киборларининг ҳаммаси унинг кўнглини овларди, департаментда унинг меҳмонхонаси биринчи ҳисобланиб, ёлғиз шундагина қадимги назокат сақланган ва у ерга унча-мунча одам киролмасди.

Бевелларининг ер-сув, боғ-роғдан иборат мулки овозаларга қараганда, ҳар йили беш юз минг ливр даромад келтирас экан.

Араванинг тўрини эгаллаган бу олти киши жамиятнинг бой, ўзига ишонган, қудратли табақасидан, нуфузли, обрўли, диннинг мустаҳкам асосларига содиқ зотлар табақасидан эди.

Иттифоқо, аёлларнинг ҳаммаси битта скамейкага ўтириб қолишипти. Графинянинг ёнида узун тасбеҳини ўтириб, пичирлаб «Pater» ва «Ave»¹ дусини ўқиётган икки монах аёл ўтиради. Улардан биттаси ёши ўтиб қолган, юзи рўпарадан сочма ўқ егандек чўтириб эди. Иккинчиси нимжон, чиройликкина, касалманд юзли, кўкраги ичга ботган аёл эди; уни бутун сезгиларни маҳв этадиган ва одами майиб қиласидиган диний эътиқод эзиб туради.

Монах хотинларнинг рўпарасида ўтирган эркак билан хотин ҳамманинг диққатини ўзига тортиди.

Эркак — ҳаммага маълум, мўътабар аъёнлар ҳайиқадиган демократ Корниоде эди. У узун, сариқ соқолини силкитиб, йигирма йиллаб демократларнинг пивохоналарини обод қилди. У кондитерлик қилувчи отасидан мерос

¹ Католикларнинг дусини.

қолган кўп дунёларни ўз ҳамкаслари ва дўстлари билан барбод берган ва энди республика тикланишини ва ишҳоят, революция йўлида шунча йил қилган хизматларининг эвазига тегадиган ўтиришни сабрсизлик билан кутиб юрган эди. Тўртинчи сентябрь¹ куни (бироз ҳазиз қилган бўлса керак) у ўзини префект мансабига тайинландим деб ҳисоблади; аммо ўз вазифасини адо этишга борганида, префектурага ягона хўжайин бўлиб олган котиблар уни тан олишмайди, шунинг учун қўя қолишга маъбур бўлади. Умуман, ўзи камтар, беозор, дуруст йигит бўлиб, фавқулодда бир ҳаракат билан мудофаа ташкил қилишга кириши. Унинг буйруғи билан далаларда ўралар қазилди, яқин ўртадаги ўрмонларнинг ёш дараҳтлари кесилди, ҳамма йўллар чоҳ билан тўлдириб ташланди; кўрган чораларидан қаноатланган Корниоде, душман яқинлашиши билан дарҳол шаҳарга чекинди. Энди Гаврда ҳам чуқурлар қазиш, говлар қуриш эҳтимоли бор, у ерда кўпроқ иш берсан керак, деган хаёл билан ўша ерга кетаётганди.

Хотин «енгил оёқ» деб аталадиган кимсалардан бўлиб, ҳаддан ташқари тўлалиги билан қўзга ташлангани учун унга «Дўндиқ» деб лақаб қўйилганди. У жажигина, дум-думалоққина, семиз, териси силлиқ ва ялтироқ, бармоқлари бўғиб-бўғиб қўйилган сосиски сингари, катта-катта кўкраклари кўйлагини туртиб турган, киши севса севгудай, кўпларни ўзига гирифтор қиладиган хотин бўлиб, унинг беғубор соғломлигига қараб кишининг баҳри очилар эди. Юзлари қип-қизил олмага, энди очилай деб турган пион гунчасига ўхшайди; қоп-қора чиройли кўзларини ўсиқ ва қуюқ киприклари яна ҳам қорароқ кўрсатади. Майда садафдек оқ тишлар, намланиб турадиган бежирим лаблари бўсага тайёр тургандек кўринади.

Одамларнинг айтишича унинг булаардан бошқа яна кўп бебаҳо фазилатлари ҳам бор экан.

Уни таниб қолишлари билан ҳалиги номусли хотинлар орасида шивир-шивир бошланди: «аҳлоқсиз қиз», «айб-ку» деган гаплар барада айтилдики, Дўндиқ бошини кўтарди. У ҳамроҳларига ғазаб билан чақчайиб назар ташлаган эди, кулимсираб унга қараб турган Луазодан бошқа ҳамманинг нафаси ичига тушиб, бўэрайнб қолди.

Шундай бўлса ҳам, ҳалиги уч хотин яна гап бошлади.

¹ 1870 йил, 4 сентябрь — иккинчи империяни қулатиб, учинчи республика тикланган кун.

Ораларида бундай аҳлоқсиз қиэнинг¹ бўлиши кутилмаган сарда уларни бир-бирига яқинлаштириб, ҳатто дўстлаштириб қўйди. Номусли хотинлар бу беҳаё сотқин олдида бирлашиб олиш зарурлигини ҳис этинди, — ахир қонуний муҳаббат ўзининг эркин ҳамширасига доимо нафрат назар билан қарайди да.

Корниодени кўргач, консерваторлик ҳисси дўстлаштиргани уч кини пул ҳақида гап очиши, уларнинг гапларидан қамбагалларга нафрат билан қарашлари сезилиб туради. Граф Юбер пруссаклар туфайли кўрган заарлари, қорамол ўғирланиши, ҳосилнинг нобуд бўлиши орқасида келгани катта зиёнлар ҳақида сўзларди-ку, лекин унинг сўзларида аъёнлар, миллионерларча ўзига ишонганлик, гўё бу хилдаги зиён-заҳматлар мени бир йилгина камхаржликка солади, деган оҳанг бор эди. Чит саноатининг аҳволини яхши биладиган Карре-Ламадон жаноблари, қора кунига атаб йиқсан олти юз минг франкини вақт ғаниматида Англия банкасига ўтказиб қўйган. Луазо бўлса, ўз ертўлаларида ётган арzon виноларининг ҳаммасини бир илож қилиб францууз армиясининг таъминот бўлимига сотиб олган, энди подшоҳлик ундан кўп пул қарэдор, шу пулни Гаврга бориб олиш умидида эди.

Учалови ҳам бир-бирига дўстона назар ташлаб қўйишарди. Булар, жамиятда тутган ўринлари билан бир-бирларидан фарқ қилишларига қарамай, бойлик — давлат жиҳатидан дўстлик сезишар ва ўзларини барча хусусий мол-мулк әгалари, чўнтағида тилла жарангловчиларни бирлаштирувчи кенг франкмасон¹ жамиятининг аъзоси деб ҳис қилишарди.

Дилижон шундай имиллаб юрадики, соат ўнга бориб қарашса, тўрут лъе² ҳам йўл босишимпти. Эркаклар баландлик ер келганда уч марта аравадан тушиб, тепаликка пиёда чиқиши. Йўловчилар бетоқат бўла бошлишди, чунки нонуштани Тотеда қилишмоқчи эди, энди у ерга қоронги тушмасдан етиб боришиларига кўзлари етмай қолди. Йўл бўйида биронта майхонача кўриниб қолмасмикин деб, ҳамма деразадан бошини чиқариб қараб қўярди. Дилижон бирдан қорга тиқилиб қолди. Уни чиқариб олиш учун икки соат овора бўлишди.

Қоринлар очликдан тиришиб, каллалар ғовлай бошлади.

¹ Франкмасон — диний-фалсафий жамият, аристократлардан тузилган.

² Лъе — эскирган, француузча узунлик ўлчови, $4\frac{1}{2}$ км га тўғри келади.

Аксига олиб, йўлда на бирорта майхона учрар эди ва на ошхона, чунки пруссакларнинг яқинлашиб қолгани ва оч француз армиясининг чекиниши савдо-сотик қилувчилари чўчтиб қўйган эди.

Эркаклар овқат топиб келиш умидида йўл бўйида учраган фермаларга югуришар, лекин нон ҳам топишаомасди, негаки, ҳеч кимга ишонмай қўйган деҳқонлар кўзларига кўринган нарсани талаб кетаётган оч солдатлардан қўрқиб, сақлаб қўйган озиқ-овқатларини яширишарди.

Соат бирларда Луазо қорни пиёзнинг пўстидай бўлиб кетганини айтди. Бошқалар ҳам ундан баттар қийналаётган эди. Тобора авж олаётган бераҳм очлик суҳбатга бўлган ҳафсалага ҳам хотима берганди.

Гоҳ-гоҳ йўловчилардан бири эснай бошлайди; унинг кетидан дарҳол бошқаси эснайди, ўзининг хулқи, тарбияси ва жамиятда тутган ўрнига қараб бирор товуш чиқариб, бирор товушсиз, навбати билан оғиз очар ва буғ чиқариб турган бу кавакни тезда қўли билан беркитарди.

Дўндиқ гўё юбкаси тагида турган ниманидир қидирган-дек бўлиб бир неча марта энгашади. Лекин бир нафас дудмолланиб ёнидагиларга қараб, яна қоматини ростлаб ўтиради. Ҳамма йўловчиларнинг ранги бўзарган, сўлғин тортганди. Луазо, бир парчагина лаҳм гўшт бўлса минг франк беришга рози эдим, деди. Хотини эса, қути ўчиб бир қимирлаб қўйди-ю, яна ўзини босди. У ўринисиз сарф қилинадиган пул ҳақидаги гапларни эшитса жон-пони чиқай дер, ҳатто бу тўғрида қилинган ҳазилни ҳам кўтаролмасди.

— Ростдан ҳам мен жуда беҳузур бўлаётирман,— деди граф.— Йўлга озиқ олишни ўйламаганимни қаранг-а!

Озиқ олмагани учун ҳар ким ичиди ўз-ўзини койирди.

Аммо Корнюденинг бир шиша тўла роми бор экан, истовчиларга ўшани манзират қилди, ҳамма совуққина қилиб «йўқ» деди. Луазогина бир қултум ичди-ю, идишини эгасига узатаркан, раҳмат айтди.

— Чакки эмас! Ҳам иситади, ҳам очликни сездирмайди,— деди.

Ичкилик унинг кайфини анча чоғ қилди, у пароходда бўлиб ўтган, қўшиқ бўлиб айтиладиган бир воқеани эслатди; саёҳатчилардан энг семизини ейиш керак деган таклифи қилди. Яхши тарбия кўрган зотлар Дўндиққа теккизиб айтилган бу гапдан қаттиқ хижолат тортишди. Луазо жанобларининг ҳазилига ҳеч ким жавоб қайтармади, Корнюденина илжайиб қўйди. Монах хотинлар пичирлаб ўқишаётган дуоларини тўхтатишди ва қўлларини кенг енглари

иичига олиб, ерга қараганларича қимирламай ўтириб, бошларига кўқдан тушган бу мусибатни азоб-уқубат ичидатоқат қилиб кечиришди.

Ниҳоят, соат учларга бориб, ҳеч қандай қишлоқ асари бўлмаган бепоён саҳрора чиқишганларидан Дўндиқ тезгина энгалиб, скамейка тагидан оқ сочиқ ёпуғлик катта саватни тортиб олди.

Дўндиқ аввал унинг ичидан чинни тарелка билан кумуш стакан олди, кейин иккита жўжани бурдалаб, яхна қилиб желега¹ солинган катта кастрюльни олди: саватда қофозга ўроғлиқ яна бошқа нози неъматлар, пироглар, тармевалар, шириналикдан ҳам кўринниб туради; бу уч кунгача ошхонага муҳтож бўлмай ейишта етарли овқат эди. Ўроғлиқ овқатлар орасидан тўртта шишанинг бўйни ҳам чиқиб туради. Дўндиқ жўжанинг қанотини олиб, Нормандияда «режанс» деб аталадиган ионга қўшиб ноз билан ея бошлади.

Ҳамманинг кўзи ўшанди бўлди. Ҳадемай бутун дилижонга бурун катакларини кеңтайтирио, иштаҳани қитиқлайдиган, оғиздан сўлак оқизиб, чакка томирларини тортиширадиган ҳид тарқалди. Ҳонимлариниң ҳалиги «аҳлоқсиз қиз»га бўлган нафратлари газабга айланди, уни ўлдиргудай ёки савати, стакани, овқатлари билан дилижондан ерга, қорга улоқтириб юборгудай бўлишди.

Лекин Луазонинг кўзлари жўжа солинган кастрюлни тешиб юборгудай эди.

— Мана буни ақлалик дейдилар! Ҳоним бизга қарангандан анча тадбиркор эканлар. Дунёда ҳамма нарсанинг ғамини еб юрадиган шунаقا одамлар ҳам бор! — деди у ахир.

Дўндиқ ўгирилиб унга қаради-да:

— Олмайдиларми, тақсир? Эрталабдан бери оч-наҳор ўтириш осон эмас-ку,— деди.

Луазо таъзим қилди.

— Ҳа... ростини айтсан, йўқ дея олмайман. Уруш-да, уруш, шундай эмасми, хоним? — деди.

Ҳамроҳларига бир кўз ташлаб олди-да:

— Бундай вақтда шунақанги илтифотли хоним билан учрашиб қолиш қандай яхши-я,— деди.

Луазо шимини ифлос қилмаслик учун тиззасига газета ёйди; доимо чўнтағига олиб юрадиган пичноқчасининг учи билан товуқнинг оёғини илиб олди ва тишлаб-тишлаб

¹ Ж е л е — суюк, гўшт узоқ қайнатилганда ҳосил бўладиган қуюқлиқ.

шундай ҳузур қилиб едики, дилижондагиларнинг ҳаммаси оғир «үх» тортиб юборишиди.

Шунда Дўндиқ монах хотинларни ҳам латиф ва мулоҳим товуш билан овқатга таклиф қилди. Иккаласи жон деб кўнди ва овқатдан кўзларини узмай, пичирлаб раҳмат айтишганларича, шошиб-пишиб ейишга тушишиди. Корниоде ҳам Дўндиқнинг таклифини қайтармади ва монах аёллар билан улар ҳам тиззаларига газета ёйиб, столга ўхшаш жой қилишиди.

Оғизлар тинмай очлиб-ёпилар, жон-жаҳди билан чайнар, ямлаб ютарди. Луазо ҳам ўтирган жойида бурчакда зўр бериб туширмоқда ва ўзидан ибрат олиш учун хотинини ҳам секин-секин шивирлаб йўлга солмоқда эди. Хотини хийла вақтгача кўнмай ўтириди, кейин, юраги тутдай тўкилаётганини сезиб, кўнди. Шунда эри, «ажойиб ҳамроҳ»дан Луазо хонимга ҳам овқатдан жиндек бермайди-ларми, деб назокат билан сўради.

— Жоним билан, тақсир,— деди Дўндиқ.

Кейин мулойимгина қилиб жилмайиб, кастрюлни узатди.

Бордо виносининг биринчи шишиаси очилганда сал тараддуга тушиб қолишиди: стакан биттагина эди. Стаканинг четини артиб бир-бирларига узата бошлишиди. Фақат Конюдегина назокатли жазмандек стаканинг Дўндиқ лаби теккан нам жойидан ичди.

Овқатни очкўзлик билан еяётган одамлар орасида ўтириб, унинг ҳидидан энтикаётган граф ва графиня де-Бревильлар билан эр-хотин Карре-Ламадонлар «Тантал кўргилиги»¹ деб ном олган азобни чекишимоқда эди. Фабрикантнинг ёшгина хотини бехосдан шундай оҳ тортиб юбордики, ҳамма ўгирилиб унга қаради, унинг ранги даладаги қордай оқариб, кўзлари юмилиб, боши орқага бўлиб, ҳушидан кетди. Эрининг кайфи учиб, ўтирганлардан ялиниб ёрдам сўрай бошлади. Ҳамманинг эси учиб, кекса монах аёл касалнинг бошидан кўтариб, Дўндиқнинг стаканини унинг лабларига тутиб, зўрлаб бир неча қултум вино ичирди. Жажжигина жувон ўзига келиб кўзларини очди, кулди, беҳол одамдай зўрға «тӯзукман» деди. Лекин яна ҳушидан кетиб қолмасин деб, монах аёл зўрлаб бир стакан вино ичирди-да:

¹ Тантал кўргилиги — Қадимги грек подшоси Фриги Тантал худоларни зиёфат қиласман деб ўғлини сўйгани учун абадий очлик ва ташниликка маҳкум этилган.

— Очликдан,— деди.

Шунда Дўндиқ қизарип на хижолат бўлиб, туз totмай келаётгани тўртта ҳамроғига қараб:

— Вой худо, мен сизларни таклиф қилишга ботинолмаганимдан... марҳамат қилинглар, олинглар,— деб пичирлади.

Дўндиқ «йўқ» деган жавобни эшитишдан қўрқиб жимиб қолди. Луазо гапга тушди:

— Э, бундай вақтда ҳамма ҳам бир одам — ака-ука, бир-бирига ёрдам қилиши керак. Қани, хонимчалар, тақаллуғни бир чеккага йигиштириб қўйиб, кўнаверинглар, бошқа гапнинг кераги йўқ! Балки ҳали кечаси қўнадиган жой ҳам топа олмасмиз. Бу юришимизда Тотега эртага туш пайтида етиб борсак ҳам яхши эди.

Улар ҳамон иккиланишар, ҳеч ким хўп дейишга ботина олмасди.

Ниҳоят, масалани граф бирёзлик қилди. У хижолат бўлиб турган семиз жувонга ўтирилди-да, гердайиб ўтириб:

— Таклифингизни жон деб қабул қиласмиэ, хоним,— деди.

Биринчи бўлиб бошлаб бериш қийин эди, холос. Рубикондан¹ ўтилгандан кейин ҳеч ким уялиб-нетиб ўтирамди. Сават бўшатилди. Унинг ичидаги яна жигар сомса, чумчуқ сомсалар, бир бўлак сурланган тил. Крассан ноклари, Понлавек пишлоги, печенеъ, сирка билан ўлдирилган бир банка тўла майда бодринг ва пиёз ҳам бор экан, Дўндиқ ҳам кўп хотинлар сингари аччиқ-чучук нарсаларга ўч эди.

Бу жувоннинг овқатлари ейиларкан, унинг билан сўзлашмай ўтириб бўлмасди. Аста-аста сўз қотиб, сұҳбат бошланди, аввал бир қадар тортиниброқ, кейин бемалаол сўзлашиб кетишиди, чунки Дўндиқ ўзини жуда яхши тутиб бораарди. Киборона одоб ва одатларни яхши биладиган графиня де Бревиль билан Карре-Ламадон хонимлар назоқат кўрсатишиди. Айниқса графиня, ҳар қандай одам билан муомала қилганда ҳам шаънига доғ туширмайдиган кибор хоним сифатида анча шафқат билан илтифот қилди, ажаб лобарлик кўрсатди. Лекин жандарматибат семиз Луазо

¹ Рубикон — Италияда ҳозирги Пизателло дарёсининг қадимги номи. Бу дарё Франция билан Италия чегарасида. Бу ерда Рим саркардаси ўз аскарларига кўп сабабларга кўра Рубикондан ўтишини маън қилган, шундай бўлса ҳам Римнинг машҳур саркардаси Юлий Цезарь ҳукуматни қўлга олишга интилиб, Рубикондан ўтган ва гражданлар урушини бошлаб юборган. «Рубикондан ўтиш» — умуман бир иши қилишга узила-кесил қарор бериш маъносида.

хоним асти пинагини бузмади: у кам гапириб, овқатни боплаб тушираверди.

Турган гап, сұхбат уруш ҳақида әди. Гап пруссаклар-нинг золимлиги, француздарнинг ботирлиги устида кетди; ўзлари душмандан қочиб қутулаётган бу кишиларниң ҳаммаси солдатларнинг мардлигига таҳсин ва оғаринлар ўқишаётганди. Бирпасдан кейин ҳар ким ўз бошидан ўтганини сўзлай кетди. Дўндиқ ҳам зўр ҳаяжон билан баъзи фоҳиша хотинлар ўз бошидан кечганларини сўзлагандаги қизғинлик билан ўзининг нима учун Руандан кетаётганини гапириб берди.

— Бошида қолай деган әдим,— деб гап бошлади у.— Ўйим тұла озиқ-овқат әди. Бошим оққан томонларга кетганимдан күра, солдатлардан бир нечтасини боқиб ўтирганим яхшироқ, деган әдим. Лекин мен ана ўша пруссакларни кўрганимдан кейин ўзимни сира тутиб турға олмадим. Шу қадар аламим келганидан тутоқиб кетдим, номусга чидолмай кечгача ётиб йигладим. Оҳ, агар эркак киши бўлганимда уларнинг адабини берган бўлар әдим-а! Мен бошига учлик каска кийган ўша семиз тўнғизларга дераваздан қараганимдаёқ, хизматкор хотин уй анжомларини уларнинг бошига улоқтириб юборишимдан қўрқиб, қўлимдан маҳкам ушлаб қолди. Кейин улар уйимда тургани келишди. Биринчи кирганини ё бўғзидан олдим. Немисни бўғиб ўлдириш бошқаларни ўлдиришдан қийин әмас! Агар сочимдан тортқилаб ташламаганларида-ку, ишини тамом қиласдим-а. Шундан кейин қочиб юрдим. Пайти келиши билан жўнаб қолдим. Мана энди сизлар билан кетаяпман.

Йўловчилар уни хўб мақташди. Бундай жасорат кўрсата олмагал ҳамроҳлар назарида Дўндиқ анча баланд кўтарилгандай бўлди. Унинг сўзларига қулоқ соларкан, Корниоде апостол сингари манзур кўриб, илтифот билан кулими-сираб турди; художўй бандаларнинг тангрига қилаётган ҳамду саноларига қулоқ солаётган руҳоний шу зайдилда қулоқ солади, чунки, узун чопон кийиш билан динни ўзлариники қилиб олган кишилар сингари узун соқол демократлар ҳам патриотизмни ўзлариники қилиб олишган. Корниоде ҳам сўзларкан, насиҳатомуз қилиб, ҳар куни деворларга ёништирилаётган хитобномалардан ўргангандарини шавқ билан баён этди, сўзининг охирида нотиқлик билан чертиб, ўша «разил Баденге»¹ дан койиб қўйди.

¹ Баденте — Наполеон III тинг мазахли лаҗаби. У ўзининг сиёсий фирибагарлигидан сўйт шу ном билан яшириниб юрган.

Лекин ўша он Дўндиқнинг жаҳли чиқди, чунки у Бонапарт тарафдори эди. У оличадай қизариб кетиб, ғазабига чидаёлмаганидан тутила-тутила деди:

— Унинг ўрнида сизга ўхшаганлар бўлганда кўрардик! Қойил қиласардинглар, асти қўяверинг! Уни ўзларинг тутиб бердиларинг-ку! Агар мамлакатни сизлар сингари бевошлар идора қилганда борми, Франциядан қочишдан бошқа чора қолмасди!

Корниде қизишимай, писанд қилмай нафрат билан кулимсираб турди-ю, лекин ҳозир жанжал чиқиши кўриниб қолди, шунда бу ишга граф аралашиб, ҳар қандай чин эътиқодни ҳурмат қилиш керак деб қаттиқ гапириб, тутикаиб кетаётган Дўндиқни зўрга босиб қўйди. Бу орада, барча муҳтарам зотлар сингари республикани ўйламайнетмай ёмон кўрадиган ва барча хотинлар сингари сарой шаън-шавкатини, золим подшоҳларни яхши кўрадиган гравния билан фабрикант хотинига, уларнинг кўнгилларида гидек гапни дадил айтган хотин беихтиёр ёқиб қолди.

Сават бўшади. Ўн кишилашиб унинг ичидаги нарсаларни бир зумда еб бўлишди, сават каттароқ бўлмаганига жуда ачинишди. Овқат тамом бўлгач, гарчи аввалги руҳлик бўлмаса ҳам, сұхбат яна бир қанча вақт чўзилди.

Кеч кириб, аста-секин қоронги тушмоқда, овқат ҳазм бўлаётган вақтда совуқ кучлироқ сезилганидан, семизлигига қарамай Дўндиқнинг эти уюшиб, қалтирай бошлади. Шунда де-Бравиль хоним эртадан бери бир неча бор кўмири солинган грелкасини Дўндиққа таклиф қилди, у дарҳол қабул қилди, чунки оёғи музлаб кетган эди. Карре-Ламадон ва Луазо хонимлар грелкаларини монах аёлларга беришди.

Аравакаш фонарларни ёқди. Фонарлар ўртадаги отларнинг терлаган сағри устида тебраниб кўтарилаётган бугни ва йўлнинг икки четидаги, шуъла остида қалин парда сингари қоплаб ётган қорни ёритиб бораарди.

Дилижоннинг ичидаги ҳеч нарсани кўриб бўлмай қолди: лекин Дўндиқ билан Корниде бирдан қимирилаб қолишибди ва қоронгуликка тикилиб қараб кетаётган Луазо жанобларининг назарида узун соқол Корниде секин-аста бўлса ҳам қаттиқина туртки еб нарироқ ўтиргандай бўлди.

Узокда милтиллаб чироқлар кўринди. Бу Тот қишлоғи эди. Булар ўн бир соатдан бери йўл босиб келишмоқда, бунга йўлда отларга ем, дам бериш учун тўрт бор тўхталганда кетган икки соатни қўшилса, расо ўн уч соат бўларди. Дилижон қишлоққа кириб «савдо меҳмонхонаси» олдида тўхтади.

Дилижоннинг эшиги очилди. Йўловчилар тўсатдан ўзларига танини товушни, ерга тегиб-тегиб келаётган қиличининг тиқирлашини эшитиб чўчиб кетишиди. Шу онда кимдир немисчалаб бир нарса деб қаттиқ бақирди.

Дилижон тўхтаган бўлса ҳам, гўё чиқдинг ҳозир ўлдиришади деб қўрқандай ҳеч ким ўрнидан қўзғолмади. Шу ойда фонаръ кўтарган аравакаш келиб, тўсатдан араванинг ичига чироғ тутиб, қути ўчиб, ҳайрат ичидаги очини очиб, кўзини бақрайтиб икки қатор бўлиб ўтирган башараларни ёритди.

Аравакашнинг ёнида, чироқ шуъласида баланд бўйли, сап-сариқ, белини танғиган қиз сингари аскарий кийимни сириб кийган ёшгина йигит — немис офицери турарди, яси америка шапкасини чаккасига қийшайтириб кийганидан хулди Англия мусоғирхоналаридаги хат ташувчиларга ўхшарди. Ҳаддан ташқари дағал, икки учи тобора ингичкалашиб, биттагина оқ қил билан тамом бўлганидан охири кўзга кўринмайдиган узун мўйлови лунжини пастга босиб, лабининг икки бурчини ва юзини қуи тортиб тургандай кўринарди.

У Эльзас шевасида Француузчалаб дўқ қилиб, йўловчиларга пастга тушишни буюрди:

— Тушсаларинг ҳам бўлар, афандилар?

Бошлаб авлиё қизларча ювошлиқ билан, итоаткорликка ўрганиб қолган монах аёллар чиқди. Кейин граф билан графиня чиқди, уларнинг орқасидан фабрикант билан хотини, сўнг, барваста хотинини етаклаб Луазо ҳам чиқди. Ерга тушганиларида Луазо одобдан кўра эҳтиёт юзасидан:

— Салом, тақсир,— деди.

Офицер андишасизлик билан зўравонларча бир қараб қўйди-ю, индамади.

Дўндиқ билан Корнюде эшик олдида ўтирган бўлсалар ҳам, ҳаммадан кейин, душман олдига юзларига жиддий тус бериб, такаббурлик билан чиқишиди. Семиз жувон кўлидан келгани қадар ўз нафратини сездирмасликка тиришарди, демократ бўлса асабийлашиб, андак қалтираётган қўли билан ҳадеб узун сариқ соқолини тутамларди. Бундай ҳолат юз берган чоқда уларнинг ҳар бири ўз ватанининг вакили эканини яхши англар ва ўз қадри қимматини сақлашга тиришарди. Бошқа ҳамроҳларининг бунчалик итоаткорлиги иккаласининг ҳам нафратини қўзгатмоқда эди. Дўндиқ ҳамроҳ бўлиб келаётган хотинлардан кўра ўзини баланд кўрсатишга ҳаракат қиласиди. Корнюде бўлса бошқаларга ўрнак бўлиш лозимлигини ўйлар ва

бутун вужуди билан йўлларга ўралар қазиб, кўрсатган қаршилигини давом әттираётгандай бўлиб кўринишга тиришарди.

Ҳамма саройнинг кенг ошхонасига кирди, ҳалиги немис эса йўловчилардан йўлга чиқиш учун Руан шаҳарининг команданти берган йўловчиларнинг исмлари, барча белгилари, касб-корлари ёзилган рухсатномани талаб қилди. У йўловчиларни ҳужжатга ёзилган белгиларига битта-битта солиштириб, узоқ текшириди.

Шундан кейин жеркиб «яхши» деди-да, ғойиб бўлди.

Ҳамма әркин нафас олди. Очлик ҳали ҳам сезилиб турганди: овқат буюришди. Иккита хизматчи хотин пишириб-куйдириб келгунча ярим соат ўтди. Бу орада йўловчилар бинони кўриб чиқиши. Икки томонида уйлар бўлган узун йўлак ҳожатхонанинг ойнавонлик эшигига бориб тақалар экан.

Ниҳоят, стол атрофига ўтираётгандарида саройвоннинг ўзи — собиқ аспижаллоб, доим бўғзида балғами хириллаб, гижиллаб, ҳуштак чалиб турадиган Фоланви деган фамилияни отасидан мерос қилиб келди.

— Элизабет Руссе деган қиз қайси бирларинг? — деб сўради.

Дўндиқ иргиб тушди-да, ўгирилиб унга қаради.

— Мен бўламан.

— Қизгина, прусс офицери сиз билан гаплашмоқчи.

— Мен билан?

— Ҳа, Элизабёт Руссе сиз бўлганингиздан кейин...

У, хижолат бўлиб, бир оз ўйлаб турди-да, дангал:

— Бу нимаси!.. Бормайман! — деди.

Ҳамма безовталаниб қолди: ҳамма бирдан сўзлаб, бунинг сабабини топмоқчи бўлишди. Граф Дўндиқнинг ёнига бориб деди:

— Бундоқ қилишигиз ярамайди, хоним, унинг талабини рад қилишингиз ўзингиз учунгина эмас, барча йўлдошларингиз учун ҳам анча дилсиёҳликка сабаб бўлиши мумкин. Биздан кучлироқ одамга ҳеч қачон қаршилик кўрсатмаслик керак. Бу таклифнинг ҳеч қандай хавфли томони йўқ бўлса керак, эҳтимол, бирон расмиятчиликни бажариш лозим бўлгандир.

Ҳамма графнинг гапига қўшилиб, Дўндиққа ялиниб-ёлвориб, насиҳатлар қилиб, уни йўлга сола бошлашди ва охири кўндиришди, уларнинг ҳар бири бундай номаъқулчиликнинг оқибати хунук бўлишидан кўрқарди-да.

— Майли, сизларнинг кўнгилларингиз учун бораман! — деди Дўндиқ, ниҳоят.

Графиня унинг қўлини қисиб:

— Ҳаммамиз ҳам сиздан миннатдормиз! — деди.

Дўйидик чиқиб кетди. Унинг келишини кутиб, овқат қилгани ўтиришмади.

Ҳар бири ўзини тута олмайдиган шу жиззаки қиз ўрнига ўзини чақирмаганига хафа бўлиб, борди-ю, ўзини ҳам чақириб қолгудай бўлса нима дейишини ўйлаб ўтиради.

Лекин ўн минут ўтар-ўтмас Дўйидик қип-қизариб, бўғилиб, тутоққанича қайтиб келди.

— Аблаҳ! Аблаҳлигини қаранг-а! — деб ғудранди.

Ҳамма нима воқеа бўлганини билиш учун унга ёпирилиб сўрай бошлиди, лекин у лом деб оғиз очмади. Граф қистайверганидан кейин эса, Дўйидик кернилиб жавоб қилди:

— Йўқ, сизларга дахли йўқ, мен буни сизларга айта-олмайман.

Шундан сўнг ҳамма қарам ҳиди чиқиб турган катта қастрюль атрофига ўтиди. Ваҳимали воқеа юз берганига қарамай, кечки овқат хушвақтлик билан ўтди. Луазо хотини билан ва монах хотинлар пулларини кўзлари қиймай ичишган сидр¹ жуда соз нарса экан. Бошқалар вино буюришиди, Корнюде пиво сўради. Корниоденинг шинани ғалати қилиqlар билан очиш одати бор: у рангини яхшилаб кўриш учун аввало пивони кўпиклатади, стаканни энгаштириб, кейин чироққа солиб яхшилаб кўради. Ичайётганда эса замонлар ўтиши билан ўзи севган ичимликнинг турага кириб кетган соқоли эркалаётгандай силкинади, кўзлари ғилайлашиб, қадаҳни кўздан йўқотмасликка тиришади, дунёга шунинг учун келган-у, ўша ягона истеъодини адо этаётгандай бўлади. У хаёлида, ҳаётини тўлдириб турган икки буюк орзусини: оч қизиз пиво билан революцияни бирлаштириб қўшаётгандай бўларди: бир орзусига эришганда иккинчисини ўйламай иложи йўқ эди.

Фоланви жаноблари хотини билан столининг у бошида ўтириб овқат қиласи эди. Эри эски паровоздек пишиллар, кўкраги шундай ғижирлардики, овқат вақтида сўзлаша олмасди, лекин хотини бир нафас ҳам тинмасди. У пруссаклар келгандан бери олган барча таассуротларини тўкиб солди, уларнинг нималар қилишларини, қандоқ сўзлашганларини тасвиirlаб берди, пруссаклар уни кўп чиқимдор қилаётгани учун уларни жуда ёмон кўради, бунинг

¹ Олмадан ясалган ичкилик.

устига иккита ўғли аскарликка олинганди. У кўпроқ графиняга қараб сўзлар, чунки кибор хотин билан суҳбатлашинни гўё мартаба деб билар эди.

У бирор нозикроқ масала устида гапиравкан, товушини наさいтиар, эри бўлса баъзи-баъзида унинг сўзини бўлиб:

— Жим ўтирсангиз ҳам бўларди, Фоланви хоним,— деб қўяди.

Лекин унинг сўзларига ҳеч парво қилмай, хотини давом этарди:

— Шундай, хоним, буларнинг чўчқа гўшти билан картошкага-ю, картошка билан чўчқа гўшти ейишдан бошқа ишлари йўқ. Уларни озода деганларига асло ишонманг. Бўлмаган гап! Беодобчилик бўлмасин-ку, ҳаммаёқни булғатиб ташлаши. Сиз уларнинг соатлаб, эртадан-кечгача машқ қилишганини кўрсангиз, сайҳон жойга чиқиб, тўпла нишиб олиб: одинга юр, орқага юр, у ёққа айлан, бу ёққа айлан, дейишаверади. Ундан кўра, ўз ватанларига бориб ер ҳайдашса-ю, йўл куришса-чи! Йўқ, нега ундоқ қилишсин, хоним ҳарбийлардан ким наф кўрипти! Ҳамон улар одам ўлдиришнигина ўрганишар экан, бу шўрпешона халқ уларни нега боқаётир? Мен ўқимаган бир кампирман, нимасини айтасиз, лекин куч-қувватини аямай, эртадан-кечгача таپ-туп ер тепишганини кўрганимда ҳамиша ўйлайман: «мана шундай одамлар бор, бошқаларга фойда етказиш учун ҳар хил ихтиrolар қилишади, бунақанги фақат зиён етказиш учун жон отувчиларнинг нима кераги бор?» Ахир, пруссакми, инглизми, полякми, французыми — одам ўлдириш — абраҳилик әмасми? Агар сени хафа қилган одамдан ўч олсанг — жазолашади, демак, бу ёмон иш экан, ўғилларимизни парранда отгандай қириб ташлашса бу яхши иш экан-да, кимки кўп ўлдирса, ўшанга орден берганларидан кейин шундай бўлади-ку! Йўқ, биласизми, мен асло шунинг маънисига тушумайман.

Корниоде баланд овоз билан:

— Тинч турган қўшнига ҳужум қилиш — ваҳшийлик, лекин ватанни ҳимоя қилиш эса, муқаддас бурч,— деди.

Кампир бош эгди.

— Ҳа, ҳимоя қилишнинг йўриғи бошқа, шундай бўлса ҳам ўз хурсандчилиги учун уруш қиладиган подшоҳларнинг ҳаммасини ўлдириб ташланса яхши бўларди,— деди у.

Корниоденинг кўзлари чақнаб кетди ва:

— Балли, гражданка! — деди бақириб.

Карре-Ламадон жаноблари нима дейишини билмай қол-

ди. Гарчи буюк саркардаларга унинг ихлоси баланд бўлса-да, кекса дехқон хотиннинг сўзларидағи соғлом фикр уни ўйлатиб қўйди: шу бекорчи, демакки, зиён бўладиган шунча ишчи кучлари, шу қадар бефойда сарф бўлаётган меҳнат агар буюк саноат ишига сарфланса мамлакатга нақадар фаровонлик келтирган бўларди, юз йилда бунёдга кела-диган ишларни қилиб юборарди!

Луазо бўлса ўриидан турди, саройвоннинг ёнига бориб ўтириб, пичирлаб сўзлай кетди. Семиз саройвон хандон ташлаб кулар, йўталар, балғам ташларди, унинг каттакон қорни ҳамсуҳбатининг ҳазилидан силкинарди. Саройвон шу ондаёқ кўкламда олиш шарти билан Луазодан олти бочка бордо виноси сотиб олди. Пруссакларнинг баҳоргача кетиб қолишига ишонарди.

Овқат тамом бўлиши билан ҳамма қаттиқ чарчагани-ни сезиб, ётгани кетди.

Бу орада баъзи бир нарсаларни пайқаб қолган Луазо хотинини ётқизиб, ўзи эшикнинг тирқишига дам қулоғини, дам кўзини қўйиб, ўзи айтганидай, «йўлак сирлари-дан» воқиф бўлмоқчи эди.

Бир соатча ўтгач, шарпа эшилди. Дарҳол қарабоқ тўр тутилган ҳаворанг кашмири қўйлакда аввалгидан ҳам лўп-пироқ қўринаётган Дўндиқни кўрди. У шамдон кўтариб, йўлакнинг охиридаги ҳожатхонага кетмоқда эди. Қаерда-дир, яқин уйлардан бирининг эшиги очилди, бир неча дақиқадан сўнг, Дўндиқ қайтиб келаётганида унинг орқа-сидан шим ва ич кўйлаккина кийган Корнюде эргашди. Иккаласи пичирлашиб келди-да, сўнг тўхташди. Афтидан, Дўндиқ ўз бўлмасига киргизмаслик учун қаттиқ қаршилик кўрсатарди. Афсуски, Луазо уларнинг сўзини англаб олол-мади, қаттиқ-қаттиқ гаплаша бошлаганларидан кейингина Луазо бир неча жумлани эшитиб қолди. Корнюде қўяр-да-қўймай:

— Менга қаранг, қўйсангиз-чи, шу гапларни, нима қи-лади? — дерди.

Дўндиқнинг жаҳли чиқиб кетди:

— Йўқ, азизим, ҳар ишнинг ўз мавриди бор, бу ерда шундай қилиш шармандалик бўлади, — деди.

Корнюде тушунмади шекилли «нега?» деб сўради.

Шунда Дўндиқ тутақиб, ўшқириб берди:

— Нега? Негалигини тушунмаяпсизми? Пруссаклар бор жойда-я, эҳтимол қўшни уйда ҳам бордир?

Корнюденинг дами ичига тушиб кетди. Фоҳишанинг ватанпарварлик номуси, яъни пруссаклар олдида ўзини ёркалаттиришдан ор қилиши Корнюденинг кўнглида заиф-

ланган ҳамиятни қўзғатган бўлса керак, у қизни бир ўйиди-ю, кейин аста юриб ўз хонасига кириб кетди.

Лечиллаб кетган Луазо қўзини тешикдан олди, ўйин туингандай сёқларини бир-бирига уриб иргиди ва тунги қалонгани кийди, қоқсуюк хотини ором олаётган кўрпани очиб, уни ўпиб ўйғотди-да:

— Мени севасанми, жоним? — деб шивирлади.

Шундан кейин бутун ўйни сукунат босди. Лекин тезда, сртўладанми, болохонаданми, қаердандир бир маромда эшитилаётган қаттиқ хуррак товуши, гўё катта буғ қозони титраётгандай бўғиқ ва чўзинқи гуриллаш эшитилди. Фоланви жаноблари уйқуга кетган эдилар.

Эрталаб соат саккизда жўнашга қарор қилинганидан ҳамма ўша вақтда ошхонага йифилди. Лекин брезент сирилган, устига қор ёғиб қолган дилижон ҳовлининг ўтасида қўққайиб турар, на от бор эди ва на аравакаш. Аравакашни саройдан, отхона, сомонхоналардан беҳуда изланди. Кейин эркаклар у ёқ-бу ёқни айланиб келгани кўчага чиқишиди. Улар бир бошида бутхона, икки томонида эса қатор япасқи уйлар бор бир майдонга чиқишиди. Бу пасқам уйларда пруссклар кўриниб туради. Улар дастлаб кўрган солдат картошка арчаётган эди. Ундан нарироқда яна биттаси сартарошхонани юваётганди. Пахмоқсоқол яна бир солдат йиғлаётган ўғил болани ўпар ва уни тиззасига ўтқазиб, тебратиб, овутаётганди; эрлари «урушаётган қўшин» сафида бўлган семиз деҳқон хотинлар ўзларининг қобил ғолиблари қиласидан ишларни имо-ишора билан кўрсатиб: ўтин ёр, шўрвага дон сол, қаҳва майдала деб туришарди, солдатлардан бири ҳатто ўзининг кекса ва бедармон бекасининг кирини ювмоқда эди.

Ҳайрон бўлган граф, поп уйндан чиқиб келаётган бир руҳонийдан гап сўраган эди, бутхонани кемириб ётган бу кекса қаламуш шундоқ жавоб қилди:

— Йўқ, булар ёмон эмас, булар пруссак эмасмиш. Булар узоқроқдан эмиш, фақат қаерданлигини билмайман, уларнинг ҳам ўз ватанида бола-чақалари бор экан, булар эрмакка урушиб юришгани йўқ-ку! Эҳтимол, буларнинг ҳам бола-чақалари йиғлашаётгандир, бу ортиқча ташвиш келтирган у ердаги муҳтожлик ҳам бизникидан қолишимас. Булардан зорланишга ўрин ҳам йўқ, чунки зиёнлари тегаётгани йўқ, худди ўз уйларидагидек ишлашмоқда. Нима демагин, афандим, бева-бечоралар бир-бирига ёрдам қилиши керак... ахир урушни бойлар бошлиди-да,— деди.

Ғолиблар билан мағлублар ўтасида ўриашган сами-

мий аҳилликни кўриб Корнюде ғазабланди ва бориб майхонада ўтирганим яхшироқ, деб кетди. Луазо ҳазиллашиб:

— Улар бола-чақанинг кўпайишига ёрдам қилишадида,— деб қўйди.

Карре-Ламадон жаноблари жиддий қилиб:

— Урушга кетганларнинг йўқлигини билинтиrmай туришади-ку,— деди.

Аравакаш ҳадеганда келавермади. Ниҳоят, уни офицер деншиги¹ билан қишлоқ майхонасида улфатчилик қилиб ўтирган жойидан топиб келишди. Граф ундан:

— Соат саккизда арава тайёр бўлсин, дейилмаганмиди сизга?— деб сўради.

— Айтилган эди-ю, кейин бошқа буйруқ беришди.

— Қанақа?

— Қўшманг, дейишди.

— Ким берди бунақа буйруқни?

— Ким бўларди? Прусс коменданти.

— Нега?

— Мен қаёқдан билай? Ўзидан сўранг. Қўшма дегандан кейин, қўшмадим.

— Ўзи айтдими?

— Йўқ, афандим, унинг номидан саройвон айтди.

— Қачон?

— Кечка кечқурун, ётмасдан олдин.

Йўловчиларнинг учаласи ҳам жуда ғазабланиб қайтишди.

Фоланви жанобларини чақиртиришга қарор қилишди, лекин хизматчи хотин: «хўжайн кўксов касалига мубтало бўлгани учун ҳеч қачон соат ўндан олдин ўрнидан турмайди, уйга ўт-пўт тушмаса бошқа сабаб билан ўйғотишини қатъяян ман қилган,»— деди.

Офицернинг ўзиага учрашмоқчи бўлишган эди, гарчи у шу саройда турган бўлса ҳам, мутлақо иложи йўқ экан, гражданларнинг иши тўғрисида Фоланви жанобларигина у билан сўзлашишга ҳақли экан. Сабр қилишга қарор беришди. Хотинлар уй-уйларига тарқалишиб, икир-чикир ишлар билан банд бўлишди.

Корнюде ловиллаб олов ёниб турган баланд ўчоқнинг пешайвони тагига ўрнашиб олди. Бу ерга майхона залидан столча ва бир шиша пиво келтириб қўйишларини буюрди ва демократлар ўртасида ўзи билан баробар обрўга эга бўлган мундштугини олди. Мундштук Корнюдега хизмат қиласкан, гўё ватанга хизмат қиласкан.

¹Денишик — ҳарбий амалдорларнинг хизматкор ўрнидаги кишиси.

Ўни ҳам илдииздан ясалган, жуда ажойиб, яхшилаб исланган, худди эгасининг тишларидек қоп-қора, лекин ялатироқ, хунбўй, эгасининг қўлига ярашадиган ва унинг сиймосини кам-кўстсиз қилиб кўрсатадиган, эгилган мундштук ёди. Корнюде кўзини дам алангага, дам пиво қадаҳининг лабида ҳошия сингари турган кўпикка тикиб жим ўтирас, ҳар қултумдан кейин узун-узун қотма бармоқлари билан ёғ босган ўсиқ сочини ҳузур қилиб тарап ва мўйловида қолган кўпикни яларди.

Луазо увишган оёғини ёзиб келиш баҳонаси билан ўша ерли чакана савдогарлардан виносига харидор излаб кетди. Граф билан фабрикант сиёсатдан сўз бошлишди. Улар Франциянинг келажагига назар ташлаб, бири Орлеан авлодидан, бири эса бутунлай умид узиш керак бўлганда пайдо бўладиган номаълум халоскор қаҳрамондан: бирорта дю Геклен, Жанна д'Аркданми,— ажаб эмас-да? Ёки яна янги Наполеон I чиқиб қолишидан умид қиласарди. Оҳ, агар валиахд² ёш бўлмаганида-ку! Уларнинг гапини эшитиб ўтирган Корнюде тақдир сирларидан хабардор одамдек кулимсираб ўтиради. Унинг мундштуги бутун ошхонага хушбўй ҳид таратиб турарди.

Соат ўн бўлганда Фоланви жаноблари кириб келди. Ҳамма уни ўраб олиб савол бера бошлиди. Лекин у ҳеч ўзгартирмай-нетмай икки-уч марта қайтариб:

— Офицер менга: «Фоланви афанди! Кучерга буюринг, бу йўловчиларга дилижон қўшмасин. То менинг алоҳида рұксатим бўлмагунча жўнаб кетишларини истамайман. Тушундингизми? Бўлган гап шу» деган эди,— деди.

Шундан кейин офицернинг ўзи билан учрашмоқчи бўлишди. Граф унга ўзининг визит карточкасини³ юборди. Унинг остига бутун унвонларини ёзиб Карре-Ламадон жаноблари ҳам қўлини қўйди. Пруссак уларни нонуштадан кейин, демак соат бирларда қабул қиласман, депти.

Хотинлар ҳам йиғилишди. Ташвишланишларига қарамай, ҳамма йўловчилар нонушта қилган бўлишди. Дўндиқ тоби қочгандек ва анча диққат кўринарди.

Кофе ичиб бўлинган пайтда граф билан фабрикантни деншик чақириб қолди.

Луазо ҳам уларга қўшилди, учрашув тантаналироқ бўлсин учун Корнюдени ҳам таклиф қилиб кўришди. Лекин

¹ Монархия партиясига мансуб бўлган. Бурбонлар (кичик) суоласининг тарафдорларидан.

² Шаҳзода Эжен-Луи (1856—1879) — Наполеон III инти ўғли.

³ Визит карточкаси — ном ва унвонлари ёзилган қозоз.

у гердайиб туриб, немислар билан ҳеч қандай муносабатда бўлмоқчи эмаслигини айтди ва бир шиша вино олиб, яна ўчоқ ёнига ўтириб олди.

Уч әркак иккинчи қаватга чиқишиди ва уларни саройнинг энг яхши уйи бўлмиш бир хонага олиб кирилди. Немис, қочиб кетган, диди ўзгача бўлмаган, бирорта бойнинг уйидан шубҳасиз ўғирлаб олинган қирмизи кийимга ўралиб, оғзида узун чинни трубка, оёқларини каминга тираб, юмшоқ курсида ёнбошлаган ҳолда уларни қабул қилиди, ўрнидан турмади, салом бермади, уларга қарамади ҳам. Бу голиб пруссакка хос безбетликнинг ғаройиб нусхаси эди.

Ниҳоят, бир оздан кейин у:

— Нима демоқчисиз? — деди.

Граф гап бошлаб:

— Жўнасак деган әдик, афандим,— деди.

— Йўқ.

— Сабабини билишга ҳаддимиз сигармикан?

— Мен хоҳламайман.

— Энди, беодобчилик бўлса ҳам айтишга тўғри келади, афандим, Дъеппгача боришга комендантингиз ўзлари рухсат берган әдилар. Яна, менимча, сизнинг томонингиздан бундай қаттиқ чора кўрилгудай бирор иш қилганимиз ҳам йўқ.

— Мен хоҳламайман... бўлгани шу... боринглар.

Учкови ҳам таъзим қилиб чиқишиди.

Кечки пайт дилсиёҳлик билан ўтди. Немиснинг нега бундай инжиқлик қилаётганига тушуниб бўлмасди: ҳар бирининг бошига бўлмағур хаёллар келарди. Ҳаммалари ошхонада ўтириб, ҳар хил бўлмаган тахминлар қилиб, ҳадеб аҳволни музокара қилишарди. Эҳтимол, уларни гаров тариқасида олиб қолишибоқчилир? Аммо нима мақсад билан? Ё асир қатори олиб кетишибоқчилир? Ёки уларни қўйиб юбориш учун катта пул талаб қилмоқчими? Шуларни ўйлаганда уларни даҳшат босди. Энг бойларининг кўпроқ ўтакаси ёрилаёзи, энди улар ўз ҳаётларини сақлаб қолиш учун бу беҳё солдатнинг қўлига қоплаб тилла тўкишларини кўз олдиларига келтира бошладилар. Улар бирорта ёлғон гап тўқиб, ўз бойларини яшириш ва ўзларини камбағал, жуда камбағал қилиб кўрсатиш йўлини излаб қолдилар. Луазо қўкрагидаги соат занжирини олиб, чўнтағига солиб қўйди. Коронги тушган сари уларни баттар даҳшат босарди. Чироқ ёқишиди. Овқат маҳалигача яна икки соат вақт бўлганидан Луазо хоним «ўттиз бир¹»

¹ Картада ўйини.

уийинни таклиф қилди — ҳеч бўлмаса одамларни бир оз онутади-ку. Таклифни қабул қилишиди. Ҳатто Корнюде ҳам одоб юзасидан муншитугини ўчириб, ўйинга иштирок қиласди.

Граф карталарни чийлади ва уланиди. Биринчи ўйин-дасъ ўттиз бир очкони Дўндиқ олди, ўйинга қизиқиш ҳамманинг хаёlinи бузиб турган ваҳиманинг тезда дамини кесди. Корнюде ҳатто эр-хотин Луазолар имлашиб ҳийла ишлата бошлаганини ҳам пайқади.

Овқат егани ўтиришганларида яна Фоланви жаноблари кириб келди ва хириллаб:

— Прусс офицери, Элизабет Русседан сўранг, ҳали ҳам ўша сўзида туриптимикин, деяпти, — деди.

Дўндиқ бирданига бўзариб, турган жойида қотиб қолди, кейин, тўсатдан қизариб кетди-да, ғазабига чидолмай шундай бўғилдики, тили тутилиб қолди, ниҳоят, сўз қотди:

— Ўша ҳайвонга, ўша ифлосга, ўша аблак пруссга айтингки, ўша сўзим — сўз, эшиздингизми, қайтмайман, қайтмайман, қайтмайман, — деди.

Семиз саройвон чиқиб кетди. Шунда ҳамма Дўндиқни ўраб олиб офицер билан учрашганида ўтган сирни айтиб беришини ўтиниб сўрай бошлади. Бошда у кўнмади, кейин аламига чидолмай:

— Нима деди? Нима дерди! Мен билан бир кеча ётасан деяпти! — деб қичқириб юборди.

Ҳамманинг феъли шунчалик айниб кетдики, ҳатто бу сўзлардан ҳеч ким хижолат ҳам бўлмади. Корнюде стакани жаҳл билан столга урган эди, стакан синиб кетди. Бу аблак солдатга қарши ҳамма баравар норозилик билдира бошлади. Дўндиқнинг ҳақорат қилиниши гўё буларга ҳам тегадигандай, ҳаммаси алами келиб, бир бўлиб қаршилик кўрсатмоқчи бўлишди. Граф нафрат билан булар ўзларини қадимги ваҳшийлардай тутишаяпти, деди. Ҳусусан, хотинлар Дўндиқقا қизғин ва мулојим хайрихоҳлик изҳор қилишди. Овқат егани ўйларидан энди чиқиб келаётган монах хотинлар бошларини қуий солишганича индамасдан ўтиришиди.

Жаҳлдан тушганларидан кейин, овқат егани ўтиришди, лекин гаплар қовушмас: ҳамма хаёл сурарди.

Хотинлар вақтлик уй-уйларига тарқалишди, эркаклар бўлса папирос чеккани қолиб, карта ўйини бошланди. Фоланви жанобларидан қандоқ қилиб офицерни йўлга солишини сўраб олиш умидида уни ҳам ўйинга таклиф қилишди. Лекин саройвоннинг қулоғига гап кирмас, у картанигина ўйлар, жавоб ҳам қайтармас:

— Ўйнайлик, афандилар, ўйнайлик! — дер эди, холос.

Ўйинга жуда берилиб кетганидан тупуришни ҳам унтиб қўйиб, кўкрагидан худди нағманинг йўғон товушига ўхшаш чўзиқ хириллаш эшитила бошлади. Унинг хириллаб турадиган ўпкаси кўксоннинг бутун баланд ва йўғон овозидан тортиб, чақиришни машқ қилаётган жўжакхўрзининг овозигача бўлган ҳамма товушларни чиқариб турарди.

Ҳатто, ҳориб, зўрга келган хотини ёттин деб чақириб келса ҳам бормади. Эри ярим кечагача юришни, ўртоқлари билан тонг отгунча ҳам ўтиришни яхши кўрадиган бўлгани учун саҳархез хотини ўзи кетаверди. У хотинининг орқасидан: «гоголь-моголь¹ ни печкага қўйиб қўй» деб қичқирди-да, яна ўйнайверди. Йўловчилар ундан бирон гап олишнинг иложи йўқлигига кўзлари етгач, ухлаш керак деган қарорга келишди ва уй-уйларига тарқалишди.

Бугун ҳам шу жирканч саройда қоламизми деган фикрдан чўчиган йўловчилар аввалгидан ҳам қўпроқ кетгилари келиб, зора жўнасак деган умид билан эртасига яна вақтлик туришди.

Ҳайҳотки, отлар ҳануз отхонада, аравакашдан дарак йўқ эди. Қилар ишлари бўлмаганидан ҳаммалари арава атрофида айланниб юришди.

Нонушта таъбхиралик билан ўтди, ҳамманинг Дўндиқдан қўнгли совугандек кўринар, чунки тунги ўйлар таъсири билан унга қарашлар анча ўзгарган эди. Тунда пруссак билан яширинча учрашиб, то ҳамроҳлари уйқудан турғунча хушхабар топиб қўймаган қиздан ҳамманинг энсаси қотаёзган эди. Ахир шундан ҳам осони бормиди?! Ким билиб ўтиришти, денг? Одоб юзасидан офицерга «хафа бўлаётган ҳамроҳларимга ачинганимдан» деб қўяқолса ҳам бўларди. Бундақа ишлар унинг учун писанд эмас-ку!

Шундай бўлса ҳам ҳали ҳеч ким бу фикрни очиқ айта олмасди.

Тушга бориб ҳамма зерикиб, хуноб бўлиб кетгандан кейин, граф атрофни айланниб томоша қилиб келишни так лиф этди. Олов ёнида ўтиришни афзал кўрган Корнюде ва кунбўйи ё бутхонада ё кюре ҳузурида кун ўтказаётган монах хотинлардан бошиقا ҳамма яхшилаб ўралиб-чирмалиб йўлга тушди.

Кундан-кунга зўрайа борган совуқ қулоқ ва бурунларни ачитиб оларди, оёқлар қотиб кетганидан ҳар қадам бир азобга айланди, далага чиққанларида унинг бепоён оппоқ

¹ Гоголь-моголь — тухум сариги ва шакардан қилинган овқат.

яланглиги шу қадар даҳшатли, машъум кўринидики, бирдан ҳамманинг руҳини совуқ ургандай бўлиб юраги увишиди, улар изларига қайтишди. Тўрт хотин олдинда, уч эркак эса кейинда келарди.

Аҳволни жуда яхши билиб турган Луазо тўсатдан бу «мочагар»ни деб қачонгача шу пастқам жойда ётар эканмиза, деди. Ҳамиша назокатли граф, хотин кишидан бунаقا малол келадиган ишни талаб қилиб бўлмайди, бу нарса ихтиёрий бўлиши керак, деди. Карре-Ламадон жаноблари, әшитишимга қараганда агар французлар Дъепп орқали қарши хужум бошласалар улар пруссаклар билан Тотдан бошқа жойда тўқнашмайди, деди. Бу гап ҳамсуҳбатларининг ичига ғулгула солиб қўйди.

— Пиёда қочиб қолсак нима қилар экан? — деди Луазо.

Граф елкасини қисиб:

— Сизни қаранг-а! — деди. — Шу қорда-я! Яна хотинлар билан! Ундан ташқари, дарҳол орқамиздан от чоптириб, бизни ўн минутдаёқ тутиб, асири қатори солдатлар ихтиёрига топширишади.

Бу тўғри гап эди. Ҳамма жим бўлиб қолди.

Хонимлар ясан-тусан ҳақида сўзлашиб боришарди, аммо қандайдир ноқулайлик қовушишларига ҳалақит берадигандай эди.

Тўсатдан кўчанинг бошида бир офицер кўриниб қолди. Уфққача туташиб ётган оғиоқ қорда мундир кийган, арини эслатадиган новча қомати кўзга чалинарди, у яхшилаб пардозланган этигини лойдан эҳтиёт қилиб, қарбийларга хос юриш билан, оёқларини кериб-кериб қадам ташларди.

Офицер хонимларга етиб келиб темглашганида уларга салом берди ва эркакларга нафрат билан қараб қўйди, чунки Луазо бошидан шапкасини оламан деб қўл чўэган бўлса-да, лекин олмади, қадримизни кетказиб нима қиласиз деб бошқалар ҳам шапкаларини олмаган эдилар.

Дўндиқнинг қулоғигача қизарив кетди. Эрлик уч хотин, офицер уларни ўзи беандиша муомала қилаётган ахлоқсиз қиз билан учратишдан ўзларини қаттиқ ҳақорат қилингандек ҳис этишди.

Сўз офицер устида, унинг қомати, афт-башараси тўғрисида кетди. Ўз даврида кўп офицерларни кўрган ва қўлидан ўтказган Карре-Ламадон хонимнинг фикрича, уни бинойидек дейиш мумкин эди, у офицернинг францууз бўлмаганига ҳатто афсус қилди, агар францууз бўлганда ҳамма хотинларни шайдо қиладиган ажойиб гусар бўларди, деб қўйди.

Уйга қайтиб келгач, нима иш қилишларини билмай

ҳатто арзимаган сабаблар билан бир-бирларига аччиқ-тизиқ сўз ота бошлашди. Овқатни ҳам индамасдан, наридан-бери еб, бир амаллаб вақт ўтказиш учун ётгани тарқалишди.

Эртасига йўловчилар пастга тушганда ҳаммасининг чеҳрасида ҳоргинлик, юрагида газаб бор эди. Хотинларнинг эса Дўндиқ билан сўзлашгилари келмасди.

Бутхона жом урди. Гўдак чўқинтиришдан хабар берди. Дўндиқнинг боласи бўлиб, у Йиетода, бир деҳқон оиласида тарбияланарди. У боласини йилига бир мартағина кўрар ва унинг тўғрисида ҳеч қачон ўйламасди, бироқ чўқинтириш учун бутхонага келтирилган гўдак ҳақидаги ўй боласига нисбатан унинг кўнглида жўшқин меҳр қўзғатди, ўша маросимга боргиси келди.

У кетиши биланоқ ҳамма йўловчилар бир-бирига қарашди, сўнг сурилиб яқинроқ ўтиришди, чунки бирор илож қилиш зарурлигини англашар эди. Бирдан Луазо: Дўндиқнинг ўзинигина олиб қолиб, бошқаларга жавоб беришни офицерга таклиф қилиш керак деган фикрни айтди.

Фоланви жаноблари бу топширикни бажаришини ўз зиммасига олди. Лекин ўша ондаёқ пастга қайтиб тушди; инсоннинг табиатини яхши биладиган немис уни уйдан ҳайдаб чиқарди. У, то истагини қондиргунча уларнинг ҳаммасини ушлаб турмоқчи эди.

Шунда дағал табиатли Луазо хоним кўнглидаги бор гапни тўкиб солди:

— Ахир, қаригунимизча шу ерда ўтираверамиزم! Бу расво ҳамонки шу касбни қилар экан, бунинг устига ҳамма эркаклар билан қилаверар экан; нега унга йўқ, дейди? Қаранг-а? Руандаку юрмаган одами қолмади, ҳатто аравакашлар билан ҳам юрди! Рост айтипман, хоним, префектуранинг аревакаши билан ҳам! Мен яхши биламан,— у винони биздан сотиб оларди. Бизларни мушкул аҳволдан қутқазиш керак бўлган бир пайтда эса бу гар ўзини оппоқ қилиб кўрсатяпти!.. Менимча, офицер ҳали ҳам инсоф қиляпти. Балки у кўпдан бери ёлғиздир, албатта, уччаламиздан биримизни талаб қилиши ҳам мумкин эдик. Аммо у, ҳар қалай бузук хотинга қўл узатяпти. Эрлик хотинларни иззат қиляпти. Ўйлаб кўринг, ахир, у бу ерда хўжайин-а. Бир оғиз: «Хоҳлайман» деса тамомда,— солдатлар орқали бизни мажбур қилади қўяди.

Хотинларнинг эти жимиirlашиб кетди. Нозанин Карреламадон хонимнинг кўзлари чақнаб, офицер худди ҳозир зўрлаб қўл узатаетгандай, ранги ўчди.

Нарироқда музокара қилишаётган эркаклар хотинларнинг ёнига келишди. Тутақиб кетган Луазо, «шу расвони»

қўл-оёғини чамбарчас боғлаб, душманга тутиб беришга тайёр эди. Уч әлчи наслининг уруғидан ва ўзи ҳам дипломатларга ўхшаган граф эса, усталик билан иш кўриш тарафдори эди.

— Бир бало қилиб унинг эътиқодини ўзгартириш керак,— деди у.

Шундан сўнг тил биритириб, фитна режаси тузилди.

Хотинлар сурилишиб яқинроқ ўтиришди, товушлар пасайди, сухбатга ҳамма аралашиб, ҳар ким ўз фикрини айта бошлади. Шуниси борки, гаплар жуда пардалик эди. Лўйниқса хонимлар куракда турмайдиган фикрларни айтиш учун гапни ажойиб айлантириб, одоб доирасидан четга чиқмайдиган ифодаларни ишлатишарди. Сўзлар шунчалик чертиб-чertiб айтилардики, бегона киши ҳеч нарса тушина олмас эди. Кибор хотинлар ўралиб олган маъсумлик пардаси уларни шунчаки юзаки маъсум қилиб кўрсатади, ҳақиқатда эса ҳаммаси ҳам бу одоб доирасидан йироқ воқеадан завқланар ва ўзларини ўз муҳитларида ҳис этган ҳолда яйраб, бирорга жуда лаззатли луқма тайёрлаётган уста ошпаз сингари, севгига боғлиқ бу савдони шавқ-завқ билан муҳокама қилишарди.

Ўз-ўзидан ҳамманинг кайфи чоғ бўлди, ахир ўзи ҳам жуда қизиқ воқеа-да, Граф хийла қалтис ҳазиллар қilar, лекин шунчалик нозик ҳазиллар қилардики, ҳамманинг юзида табассум пайдо бўларди. Луазо ҳам бир неча марта ундан ўтказиб асқия қилди. Бундан ҳам ҳеч ким уялмади, унинг хотини томонидан қўпол қилиб айтилган «ҳамонки бу расвонинг касби шу экан, бирорга ҳа, бирорга йўқ, дегани нимаси?» деган гаплари ҳамманинг кўнглида турганди. Жажжигина Карре-Ламадон хоним ҳатто мен Дўндиқнинг ўрнида бўлсан шу офицерга йўқ дегандан кўра бошқа бирорга йўқ дердим, деб ўйлаётганга ўхшарди.

Сўз гўё бирон қалъа устида кетаётгандай, фитначилар қамал режасини узоқ муҳокама қилишди. Қандай далиллар келтириш ва қандай йўллар тутиш зарурлиги ҳақида келишиб, ҳар бири маълум бир вазифани ўз эннисига олди. Бу жонлик қалъани душманга таслим қилиб берадиган ҳужумлар, хийла-найранглар, тўсатдан қилинадиган ҳаммалар режаси тузилди. Елғиз Корниоде аввалича четда ўтири бу ишга аралашмади.

Бу машғулотга шу қадар берилиб кетганликларидан, Дўндиқнинг кириб келганини ҳам ҳеч ким сезмай қолди. Лекин, граф: «тсс!» — деб шивирлаган эди, ҳамма қаради. Дўндиқ уларнинг олдида турарди. Ҳамма бирдан жим бўлди ва бир оз шошиб қолиб, дафъатан унга сўз қотиш-

га ҳеч ким журъат этолмади. Меҳмонхоналарда қилинадиган иккюзламаликка бошқалардан кўра устароқ бўлган графиня ундан:

— Қалай, чўқинтириш маросими қизиқ бўлдими? — деб сўради.

Маросимдан кўнгли юмшаб кетган, ҳам ўзини боса олмаган Дўндиқ ҳаммасини: одамларнинг чеҳрасини, туришларини, ҳатто бутхонанинг ўзини ҳам тасвиirlаб берди ва:

— Баъзи-баъзида ибодат қилиш яхши бўлади,— деб қўшиб қўйди.

Нонуштагача хонимлар ҳар хил гаплар билан ишонтириш ва ўзларига ром қилиш учун жуда эҳтиёт бўлиб муомала қилишиди.

Лекин стулга ўтиришлари билан ҳужум бошлашди. Бошлиб фидокорликдан гап кетди. Қадим замондаги Юдифъ ва Олофернани¹ мисол келтириб, ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ Лукреция билан Секстга² ўтишди. Душманнинг барча саркардаларини илтифот йўли билан қул қилиб олган Клеопатрани³ ҳам хотирлашди. Бу нодон миллионерлар Рим хотинлари ҳақида ўзлари тўқиган ва бу хотинлар Ганибал⁴ ва у билан бирга унинг аскарбошилари ва ёлланган одамларига илтифот кўрсатгани Капю шаҳарига боришган деган бўлмағур афсоналарни ҳам айтишди. Кейин иффатини уруш майдонига, ҳукмронлик қуролига, истилочилар йўлига қўйилган ғовга айлантирган ва қаҳрамонона фидокорлик билан безотларни ёки золимларни бўйсундирив, ўзини интиқом ва фидокорлик йўлида қурбон қилган барча хотинларни ҳам эслашди.

Кибор оиласдан бўлган бир инглиз хотин Бонапартга юқтириш учун атайлаб ўзига ярамас бир касал юқтирганини, машъум учрашув чогида бехосдан пайдо бўлган заифлик орқасидагина Бонапартнинг қутилиб қолганлиги ҳақида ҳам дудмалроқ қилиб гапирилди.

Бу гапларнинг ҳаммасини эҳтиёт билан, одоб доирасида гапирилди. Дўндиқда ҳам шундай фидокорликка ҳа-

¹ Библиядада ривоят қилинишича, яхудий қизи Юдифъ ўз ҳуснига мафтун бўлган душман саркардаси Олофернани ўлдириб ҳалқини халос қилган экан.

² Қадимий яхудий ривоятларида айтилишича, римлик Лукреция деган қиз, шоҳ ўғли Секст бадном қилгандан кейин, ўзни-ӯзи ўлдирган экан.

³ Клеопатра — миср шоҳининг қизи.

⁴ Ганибал — римликлар билан жанг олиб борган корфагонлик саркарда, милоддан олдинги иккинчи асрда яшаган.

вас туғдириш ниятида ора-сира ясама таҳсин ва офаринлар айтишарди.

Бу гаплардан ниҳоят хотинлар дунёга фақат ўз-ўзини қурбон қилишу солдатларнинг бемаъни ҳавасларига бўйсунни учун келган деб ўйлаш мумкин эди.

Монах аёллар оғир ўйга толгандай кўринар, ҳеч нарсанни ошиитмас, Дўндиқ эса жим ўтиради.

Уйлиб кўриниш учун Дўндиқни бир кун ихтиёрига қўйишиди. **Энди** уни илгаригидек хоним деб атамай қўйишиди, гарчи сабабини ҳеч ким аниқ билмаса ҳам, тўгридан-тўғри «Қизягина» деб муомала қила бошлиши. Бундан мурод уни эришган ҳурматидан бир погона настга тушириш ва касбидан киши номус қилишини ўзига англатиб қўйиш бўлса керак.

Шўрва келтирилиши билан Фоланви жаноблари кириб яна кечаги гапни тақрорлади:

— Прусс офицери «Элизабет Рұсседан сўранг, ҳали ҳам ўша гапида туриптими?» деб сўраяпти,— деди.

Дўндиқ қуруққина қилиб:

— Ҳа,— деди.

Бироқ овқат маҳалида тил биритирганлар иттифоқи сусая борди. Лузонинг оғзидан бир-иккита чакки сўз ҳам чиқиб кетди. Ҳар бири зўр бериб янги мисоллар келтиришга ҳаракат қилишар, лекин ҳеч нарса топа олмас эди. Графиня бирдан, бирор мақсад билан эмас, балки, динни хиёл эслаб қўйиш учунми — монах аёлларнинг кексасидан авлиёлар ҳаётида бўлиб ўтган ибратли воқеалардан айтиб беришини сўради. Ахир авлиёларнинг кўпини бизга қолса гуноҳ дейиладиган ишларни қилишган, лекин агар ўша иш худо йўлига ёки яқин кишининг фойдаси учун қилинган бўлса дин тариқатлари уни кечирган-ку. Бу жуда кучли далил эди, графиня бундан фойдаланди. Шунда руҳонийларнинг ҳар бирига хос йўсинда индамай розилик билдирганиданми, ё ўзини гўлликка солганиданми, жонининг ҳузури бўлган бетамизлигиданми кекса монах аёл уларнинг фитнасига катта ёрдам қилди. Уни уятчан деб ўйлашган эди. У ўзининг дадиллиги, сўзамоллиги ва чўрткесарлигини кўрсатди. Зимдан айёллик билан қилинадиган ишлардан ҳеч хижолат чекмас, эътиқоди темир таёқдай, ишончи оғмайдиган, виждони шакшубҳадан ҳоли эди. У Авраамнинг¹ қурбонига табиий бир нарса деб қаарди, чунки агар кўқдан амр келса ўзи ҳам дарҳол ота-онасини ўлдиришга тайёр эди, унинг фикрича, агар ният холис бўлса, ҳеч иш тангрининг қаҳрини

¹ А вр а а м — Иброҳим найғамбар.

келтирилган экан. Графиня кутилмаган ёрдамчининг руҳоний-
лик оғрүнндан мумкин қадар кўпроқ фойдаланиш мақса-
дида «холис ниятда ҳар йўл билан борилса ҳам айби йўқ»
денилган ҳақиқат тўғрисида уни гапга солди.

Графиня унга саволлар берарди:

— Шундай қилиб, эгачи, агар ният холис бўлса тут-
ган йўлингиzu қилган ишларингизнинг ҳаммасини тангрι
кечиради, денг?

— Бунга шак келтириб бўладими, хоним? Аксари
маломат қилишга лойиқ ҳар ишларики бор, ният холис бўл-
ганидан таҳсинга лойиқ бўлиб қолган.

Улар шу таҳлитда тангрининг иродаси, унинг хоҳиши,
унинг нима қилишини олддан билишга уринишиб, худога
ҳеч даҳли бўлмаган ишларгача унга ёпиштиришиб, га-
пириб ўтиришиди.

Бу гапларни усталик билан ниқоблаб, одоб доирасида
айтилмоқда эди. Лекин монах кийими кийган тақводор
қизнинг ҳар бир сўзи фоҳишанинг ғазаб билан кўрса-
таётган қаршилик қалқонини теша бошлади. Кейин сўз
бир оз четга бурилди. Тасбид ушлаган аёл ўз тариқати,
монастирлари, ўз пири тўғрисида ва ўзи авлиё Никифор¹
жамоатининг севимли ҳамшираси бўлган, ёнидаги мушфиқ
аёл ҳақида сўзлай кетди. Булар Гаврга, чечак касали
авж олган госпиталда ётган солдатларни боқишига чақирилган
экан. У чечак касалини муфассал сўзлаб, касал
ётган баҳтсизлар ҳақида ҳам гапирди. Пруссак туфайли
йўлдан қолиб бу ерда ўтиришганида, эҳтимол, булар жо-
нига ора кириши мумкин бўлган қанчаю-қанча француэ
ўлиб кетар! Унинг касби аскарларни даволаш эди, у Қrimга,
Италияга ва Австрияга борган, у ўз сафарларидан га-
пирап экан, ўзини гўё фақат аскар кетидан боришга, жанг
қизиб турган чоқда ярадорларни жанг майдонидан олиб
чиқишига ва бир оғиз сўз билан ўжар жангчини ҳар қандай
бошлиқдан афзалроқ бўйсундиришга қодир, эпчил ва жан-
говар монах аёллардан қилиб кўрсатди. Бу ҳақиқий шад-
дот ҳамшира эди. Унинг бениҳоят чўтири юзи уруш харо-
баларини эслатарди.

Унинг сўзи кор қилгандай туюлиб, ундан кейин бошқа
ҳеч ким лом демади.

Овқат тамом бўлиши биланоқ ҳамма уй-уйига тарқал-
ди ва эртасига эрталаб анча кеч чиқди.

Нонушта тинч ўтди. Кеча сепилган уруглар униб чиқиб,
ҳосил беришини кутишмоқда эди.

¹ Авлиё Никифор — монастирнинг номи.

Чошгоҳ пайтида графиня айланиб келишини таклиф қилди, шунда граф, олддан келишиниб қўйилган маслаҳатга кўра, Дўндиқни қўлтиқлаб бошқалардан кейинроқда юрди.

У, Дўндиққа обрўли эркаклар бузук хотинларга менсимай қиласидиган бетакаллуф муомала қилиб, ўзининг ижтимоий табақаси даражасида туриб, кеккаїган ҳолда, уни «қизгинам» деб гап бошлади ва тўғридан-тўғри мақсадга ўта қолди.

Шундай қилиб, борди-ю прусс армияси енгилиб қолгундай бўлса бизларни ҳам, ўзингизни ҳам хавф-хатарлар остида қолдириб, ҳаётингизда шунча марта йўл қўйиб келган ишингизга яна бир марта йўл қўймаслик билан бизни шу ерда тутиб турмоқчимисиз? — деди.

Дўндиқ жавоб бермади.

У Дўндиққа ширин сўзлар, далиллар ва туйғу билан таъсири этмоқда эди. У «граф»лик даражасида тургани ҳолда хушмуомала бўлиб, йўлдан оздирувчи ширин сўзлар айтиб хушомад қила билди. У Дўндиқнинг қўлидан келадиган хизматни кўкларга кўтарди, ундан нақадар миннатдор бўлишларини айтди, кейин тўсатдан хушчақчақлик билан сенсираб:

— Билсанг, азизим, у ватанида кам топиладиган гўзал қизнинг қўлини ушлагани учун мақтанса ҳам арзийида, — деди.

Дўндиқ индамади, бошқаларга етиб олди.

Уйга келганларидан сўнг Дўндиқ дарҳол ўз уйига кириб кетди-ю, қайтиб чиқмади. Ҳамманинг тоқати тоқ бўлди. У қандай қарорга келар экан? Агар қаттиқ туриб олса — иш хароб!

Овқат вақти бўлди, уни кутишлари беҳудага чиқди. Ниҳоят, Фоланви жаноблари кириб келиб, Руссе хонимнинг тоби қочиб қолди, овқатни ўзларинг еяберишларинг мумкин, деди. Ҳамма «нима гап бўлди экан?» деб турарди.

— Кўндими? — деб сўради.

— Ҳа.

У, одоб юзасидан, ҳамроҳларига ҳеч нарса демади-ю, фақат хиёл бош иргаб қўйди. Ўша он ҳамма енгил тортиб «уф!» деди. Чехралар ёришди.

— Тра-ля-ля-ля, агар шу ерда шампанское топилса пулини ўзим тўлайман, — деди Луазо қичқириб.

Саройвон тўртта шиша кўтариб кириб келганда Луазо хонимнинг юраги увишиб кетди. Ҳамма очилиб, шовқинсурон солди. Юраларга қувонч сифмас эди. Карре-Ламадон хонимнинг нозанинлигини граф энди пайқагандай булди,

Фабрикант графиняга илтифот қила бошлади. Суҳбат қизиб, жонланиб, асқия авж олди.

Луазо тўсатдан чўчиб кетгандай, чеҳраси ўзгарди ва қўлларини кўтариб:

— Жим! — деди.

Ҳамма ҳайрон бўлиб, ҳатто қўрқиб, жим бўлди. Луазо қулоқ солди, қўллари билан «жим туринглар» деб ишора қилди, шифтга қараб яна тинглаб турди-да, ўзининг одатдаги товуши билан:

— Хотиржамлик, ҳеч гап йўқ,— деди.

Гап нима устидалигини ҳеч ким билдиригиси келмаса ҳам ҳамманинг юзидан табассум кечди.

Чорак соатлаардан сўнг Луазо яна ҳалиги ҳазилини қилди ва уни бутун кечбўйи бир неча марта тақрорлади, у шифтга қараб, гумашталиқ вақтида ўрганган асқияларини ишлатиб, иккинчи қаватдаги кимгадир қочириқ қилиб, кинояомуз сўзлар айтарди. Баъзан дили озор тортган одамдай хўрсиниб: «Шўрлик қиз!» дер, ёки газаб билан тишини ғижирлатиб: «оҳ, аплаҳ, пруссак» деб қўярди. Бу иш ҳамманинг эсидан чиққандай бўлганда у бир неча бор шифтга қараб титроқ овоз билан: «бас!» «бас!» деб қичқиради ва ўзича:

— Ишқилиб яна қўрайлиқ-да, абллаҳнинг қўлидан эсономон қутулсин-да! — деб қўярди.

Ҳазиллар жуда ярамас бўлганига қарамай, ҳаммани қизиқтираш ва ҳеч кимни койитмасди, чунки ғазабланиш ҳам барча бошқа нарсалар сингари шароитга боғлиқ, бу ерда ҳозир аста-секин жуда айнамида кайфият туғилган эди.

Ичкилик вақтида хотинларнинг ўзлари ҳам анча-мунча ўйноқи ҳазиллар қила бошлишди. Ҳамманинг қўэлари сузилган, кўп ичилган эди. Ҳатто одоб доирасидан четга чиқа бошлаганда ҳам улуғворлигини йўқотмайдиган граф уларнинг ҳолини қутбда қишлошдан қутилганларга, кайфиятини эса, ҳалокатга учраган кемадаги одамларнинг ниҳоят жанубга йўл очилганини кўриб шодланишига ўхшатди, унинг сўзлари ҳаммага маъқул бўлди.

Жуда очилиб кетган Луазо қадаҳ кўтариб ўрнидан турди:

— Халос бўлишимизга, ичамиз! — деди.

Ҳамма ўрнидан туриб, унинг сўзларини қайтарди. Хотинларнинг қистови билан, ҳатто монах хотинлар ҳам бир умр оғизларига олмаган кўпиклик винодан тотиб кўришга рози бўлишди. Улар бу вино лимонадга ўхшаркану фақат ундан ширинроқ экан, дейишди.

Луазо бу гапларга якун ясаб:

— Фортепиано бўлмади-да, кадрилга ўйнаб ташлардик! — деди.

Корниуде бирон оғиз сўз айтмади, бирон ҳаракат ҳам қилмади, у ғамгин хаёлларга чўмган ҳолда узун соқолини ундан ҳам узайтиromoқчи бўлаётгандай онда-сонда тортиб қўярди. Ниҳоят, ярим кечага бориб тарқала бошлаганиларида, оёқ устида зўрга турган Луазо бехосдан Корниуденинг қорнига бир уриб қалдираб қолган тили билан:

— Нега бугун машқингиз паст кўринади? Нега индамай ўтирибсиз, гражданин? — деди.

Корниуде шиддат билан бошини кўтарди, кўзларida ўт чақнаб тургани ҳолда, даҳшатли наэар билан ҳаммага бир қур қараб олгач:

— Билсангиз, ҳаммангиз ҳам аплаҳлик қилдингиз! — деди.

У ўрнидан туриб эшик ёнига борди, яна бир қайта «ҳа, аплаҳлик!» деди-да, чиқиб кетди.

Аввалига ҳамма хижолат бўлди. Шошиб қолган Луазо анграйиб турарди, кейин ўзининг худбин ҳолига қайтди ва тўсатдан:

— Узум ғўр, биродар, ғўр! — дея, қаҳқаҳ уриб кулди. Бу гапга ҳеч ким тушунмаганлигидан у «йўлак сирларини» гапириб берди. Қаттиқ кулги кўтарилди. Ҳонимлар хахолаб тўполон қилишди. Граф билан Карре-Ламадон жаноблари қотиб-қотиб кулишди, уларга бу, ақла тўғри келмайдиган ишдек туюлди.

— Ростдан-а? Шундай қилдими-а?

— Айтипман-ку, ўзим кўрдим.

— У унамадими?..

— Қўшни ўйда пруссак бор эди-да.

— Бўлмаган гап!

— Аэбаройи худо!

Граф кулгидан энтикарди. Фабрикант икки қўли билан қорнини ушлаб қолди. Луазо гапида давом этди:

— Албатта бугун унинг юрагига кулги сифмайди-да. Уччаласи яна ичаги узилгунча, кўзларидан ёш чиққунча қотиб-қотиб кулишди.

Шундан кейин тарқалишди. Бироқ ичи қора Луазо ҳоним ўринга ётар чогида әрига: «Карре-Ламадоннинг заҳар хотини бугун оқшом ўлганининг кунидан кулиб ўтириди», деди.

— Биласанми, агар хотин киши мундирни кўрганда эс-хушидан айриладиган бўлса, унинг учун барибири: француз кийганми, пруссак кийганми!.. Махлуқ-да! Ўзинг кечир, тангри!

Тоңг отгунча қоронғи йўлакда заиф шилдирашлар, шарнадар, хўрсанишлар, ялангоёқ қўйилган енгил одим товушлари, қулоқ илғар-илғамас ғичир-ғичирлар эшитилиб турди. Саройга тушганлар шубҳасиз, жуда кеч уйқуга кетишиди, чунки эшиклар тагидан анчагача нозик шуъла тушиб турди. Шампанское ичгандан кейин баъзан шундай бўлади, у уйқуни беҳаловат қиласди, дейишади.

Эртасига қишишинг нури остида кўзларни қамаштириб, қор ялтириб ётарди. Отлар қўшилган дилижон дарвоза олдида кутмоқда эди. Пуштиранг кўзларида қорачиғи нуқтага ўхшаб турган, патлари ҳурпайган бир гала оқ каптарлар олти от оёғи тагида виқор билан юриб, буғ чиқиб турган гўнгни титиб, дон ахтаришмоқда эди.

Пўстинига ўралиб олган кучер араванинг олдида ўтириб мунштугини чекар, чиройи очилган йўловчилар йўлга олган овқатларини шошиб-пишиб аравага ортишмоқда эди.

Дўндиқнингина кутиб туришганди. Ниҳоят, у ҳам кўринди.

У ҳаяжон ва хижолат ичида тортинибгина ҳамроҳларининг ёнига борди. Лекин улар, гўё унинг келганини пайқамагандай баравар тескари ўгирилиб олишди. Граф обрў сақлаб, ифлос тегмасин дегандай қилиб, хотинининг қўлтиғидан олиб, четроққа тортди.

Дўндиқ ҳайрон бўлиб тўхтаб қолди, кейин ўзини ўнглаб олиб, фабрикантнинг хотини ёнига борди ва бўйини қисиб:

— Эсонмисиз, хоним,— деди.

У таҳқирланган одам сингари аста назар ташлади ва такаббурлик билан хиёл бош иргаб қўйди. Ҳаммаси ўзини бирон иш билан қаттиқ банддек кўрсатар ва гўё Дўндиқ этагига ифлос бир нарса илаштириб келгандай ундан мумкин қадар қочишарди. Кейин ҳамма дилижонга чиқа бошлиди. Дўндиқ эса энг кейин чиқди ва индамасдан аввалги жойига бориб ўтириди.

Гўё уни энди танимаётгандай ва пайқамаётгандай кўринишарди, Луазо хонимгина унга узоқдан ғазаб билан бир қараб қўйгач, эрига шивирлаб:

— Ундан узоқда ўтиришим қандай баҳт-а,— деди.

Оғир арава қўзғалди. Яна сафар бошланди.

Бошда ҳамма индамай ўтириди. Дўндиқ бош кўтара олмас эди. Унинг ҳам ёнида ўтирганларга ғазаби келар, ҳам ўзини пруссакнинг қучоғига итарган шу мунофиқ кишиларнинг гапига кириб унга бўса бериш билан тубанлашгандек ҳис қиласди.

Лекин тездан графиня, Карре-Ламадон хонимга қараб

қилған муомаласи билан ҳаммага малол келаётган сукутни бузди:

- Сиз, д'Этрель хоним билан таниш бўлсангиз керак?
- Ҳа, ўртоқмиз.
- Жуда гўзал хотин-а!

— Ажойиб дилбар-да! Чиндан ҳам нодир зот-да, бунинг устига ўқимишли, табиатан нафосат эгаси, жуда яхши ашула айтади ва жуда ажойиб расмлар чизади.

Фабрикант граф билан суҳбатлашарди. Дилижон дераваларининг шақир-шуқури орасида баъзан: «купон — тўланш — даромад — муддатида» деган сўзлар эшитиларди.

Тоза артилмаган столда беш йилдан бери ўйналавериб мой босиб кетган эски картани меҳмонхонадан ўғирлаб олган Луазо хотини билан Безик ўйинини бошлади.

Монах аёллар белларида осилиб турган узун тасбихларини қўлга олишди, баравар чўқинишидни ва бирдан лаблари чаққон қимиirlаб, гўё ким тез айтишга мусобақа қилаётгандай, англаб бўлмайдиган дуони тез-тез ўқий бошлашди: дам-бадам санамни ўпиб, яна чўқинишар, яна шошиб узлуксиз пицирлашарди.

Корниоде хаёлга ботиб, қимиirlамай ўтиради.

Уч соат йўл босгандаридан кейин Луазо карталарни ийғишитириб:

— Овқатланиб олсак чакки бўлмас,— деди.

Шунда хотини каноп билан боғланган тугунни ечиб, унинг ичидан бир бўлак яхна гўшт олди, яхшилаб япроқлаб тўғради ва эр-хотин ея бошлашди.

— Биз ҳам бошлаймизми?— деб сўради графиня.

Эри хўп дегандан кейин икки кишига атаб олинган овқатни очди. Ичida қуён гўшти борлигига ишора қилиб, қопқоғига қуён сурати солингган чўзинчоқ чинни идишдан овқат: бошқа хил гўштлардан қилинган, қиймалар қўшилган жигарранг парранда гўшти устида узун-узун бўлиб ёғи қотиб қолган, суви қочирилмай ҳозирланган яхна эди. Ўроғлик газетадан очиб олинган, ёғи юзига тепиб, ялтираб турган яхши пишлоқ устида «ҳодиса» деган ёзув кўзга чалинарди.

Монах аёллар саримсоқ ҳиди келиб турган бутун бир колбасани олишди. Корниоде эса қўлларини кенг пальто-сининг чуқур чўнтакларига баравар тиқиб, биттасидан тўртта пишган тухум, бошқасидан бўлка ноннинг қирғонини олди. У тухумни арчиб, пўчогини оёғи тагидаги похолга ташлади ва ея бошлади. Тухумнинг сарифидан тўқилган оч сариқ ушоқлар унинг узун соқолида юлдузга ўхшаб турарди.

Дўндиқ эрталаб турганида шошиб қолганидан ҳеч нарса ололмаганди. Энди бемалол кавшаётган бу одамларга қараб, алам қилиб бўғила бошлади. Бошда жуда тутоқиб кетди, аччиқ устида оғзига келганини тўкиб солмоқчи бўлди, лекин ғазаби бўғзига тиқилиб гапира олмади.

Ҳеч ким унга қарамас, ҳеч ким унинг тўғрисида ўйламас эди. Назарида, уни қурбон қилиб, кейин кераксиз ифлос латта сингари улоқтириб ташлаган бу ҳалол муттаҳамларнинг нафрati савалаб бораётгандай эди. Шунда ҳалигилар очкўзлик билан еб битирган турли-туман мазали овқатларга лиқ тўла савати, иккита жўжаси, сомсалари, ноклари ва тўрт шиша бордо виноси ёдига тушди. У таранг қилиб тортилиб, сўнг узилиб кетган тордай, тўсатдан жаҳлидан тушди, хўрлиги келиб йиглаб юборай деди. Ёш болалардек ёшини ютиб, ўзини босиб олишга уринди, лекин киприкларида тўлиб-тошиб ёш ялтиради, тездан икки томчиси юзларидан аста юмалаб тушди, унинг кетидан бошқалари худди тик жардан оқиб тушаётган сув томчилари сингари қўтарилиб турган кўкрагига туша бошлади. Дўндиқ ўзига ҳеч ким эътибор қилмаслигига ишонгани ҳолда ҳаракатсиз, ранги учган, қоматини ростлаб, бир нуқтага тикилганича ўтиради.

Лекин, графиня унинг кўз ёшларини кўриб қолди ва ишора билан эрига кўрсатди. У «қандай қиласай, менда нима айб» дегандай елкаларини қисиб қўйди. Луазо хоним аста бўлса ҳам, лекин ажаб бўлди дегандай қулиб:

— Ўзининг расволигига йиглаляпти,— деб пицирлади.

Монах аёллар ортган колбасини қофозга ўраб қўйиб, яна ибодат қила бошлаши.

Шунда Корниоде еган тухумларини ҳазм қиларкан, узун оёқларини қаршисидаги скамейка тагига тиқиб, орқага ташланди, қўлларини қовуштириб, гўё ғалати нарса ўйлаб топгандай илжайиб қўйди ва ҳуштак чалиб «Марсельеза»ни айта бошлади.

Ҳамманинг қовоги солинди. Бу ҳалқ қўшигини ҳамроҳлар хушламаса керак. Улар асабийлашиб, ғазабланиб, шарманка товушини эшиштаётган ит сингари улиб юборгудай бўлишди.

Корниоде буни сезиб, ҳадеб ҳуштагини чалаверди.

Ҳатто баъзи-баъзида:

Ватан муҳаббати муқаддас!
Үч олиш амр этсин руҳингда,
Олиб бор эй, аэзиз озодлик,
Ўз ҳомийларингни жангга!..

деган сўзларни ҳам қўшиб қўярди.

Энди арава тезроқ юрмоқда, "унки қор босилиб қолған эди. Узундан-узоқ, неча соатлик, ўнқир-чүнқир кўнгилсиз йўлбўйи бениҳоя тарақа-туруқ ичида, шом қоронгусида, зулмат қучогида то Дъеппга етгунча у ўзининг ўжарлик билан, жон отиб чалаётган бир хилдаги ўғ оловчи ҳуштагини тўхтатмади, чарчаган, асабийлашган йўловчиларни ашулага қулоқ солиб, оҳангга мос келадиган сўзларни хотирлатишга ва уларнинг ҳар бирини оҳангга жўр қилишга мажбур этиб борарди.

Дўндиқ ҳамон йиғларди, гоҳ-гоҳида қоронғида, ҳар икки мисра орасида унинг ўзини тута олмаган чоғидаги ҳўнгир-хўнгир йиғиси эшитиларди.

АСИРЛАР

Ўрмон жимжит, фақат дарахтларга тушаётган қорнинг аста шитирлаши әшитилди. Бу енгилгина қуруқ қор қундузи ёға бошлаб, шох-бutoқларга муз момигини тўкиб, ўтларнинг хазон бўлган япроқларига кумуш парда ташлаб, йўлларга катта, оппоқ ва юмшоқ гилам ёйиб, бу дарахт денгизининг бениҳоя сукутини қуюқлаштиримоқда эди.

Ўрмон қоровулхонаси нинг остонаси олдидага ёш бир жувон енгларини шимариб, болта билан ўтин ёрмоқда. Бу баланд бўйли қадди-қомати келишган ва бақувват ўрмон қизи — отаси ўрмончи ва ўзи ўрмончининг хотини эди.

— Бугун тунда ёлғиз ётамиз, Бертина, уйга кир, қоронғи тушиб қолди. Эҳтимол ўрмонда пруссаклар ва бўрилар изғиб юргандир,— деган товуш әшитилди уйдан.

Ўрмончининг хотини қулочини кериб, қарсиллатиб ўтин ёаркан:

— Бўлдим, она. Ҳозир, ҳозир кираман, қўрқма ҳали ёруғ-ку,— деди.

Кейин у уйга ўтин ва бир боғ шох олиб кириб ўчоқ ёнига тахлади, яна эшикка чиқди. Дераза қопқоқларини, яхлит дубдан ясалган оғир қопқоқларни ёпди ва қайтиб кириб эшикни тамбалаб қўйди.

Бужмайиб, кексайиб, қўрқоқ бўлиб қолган онаси олов ёнида ўтириб ип йигирмоқда эди.

— Дадангнинг уйда йўқлиги ёмон-да,— деди кампир,— иккита хотиннинг қўлидан нима келади?

— Ҳа, мен-чи, бўрини ёки пруссакни бир амаллаб отиб ташларман, ахир! — деб жавоб берди жувон ва ўчоқ бошида осиглик турган катта тўппончага ишора қилди.

Унинг эри пруссаклар ҳужум бошлаган вақтларида ёқ аскарликка олинган ва хотинлар эса Диљда лақабли Никола Пишона деган кекса отаси билан ёлғиз қолишган. У бўлса уйдан кетишга, шаҳарга кўчиб тушишга асти кўнмайтган эди.

У ерга яқин шаҳар Ғатель бўлиб, у тоққа солинган қадимги қалъя эди. Бу ватанпарварлар шаҳри; унинг аҳо-

лиси босқинчиларга қаршилик кўрсатишга, шаҳардан чиқ-масликка ва эски одатда кўра қамалга бардош беришга қарор қилишган. Генрих IV ва Людовик XIV замонида Ратель гражданлари икки марта қаҳрамонона мудофаа билан ном чиқарганлар. Энди эса, агар уларни қалъа де-ворлари ичидаги ёндириб юборсалар ҳам худди шундай қилишади.

Шундай қилиб, улар тўплар ва милтиқлар сотиб олишди, кўнгиллиларни қуроллантиришди. Батальонлар ва роталар тузишиб, қалъа майдончасида эртадан кечгача машқ қилишади. Уларнинг ҳаммаси: нонвойлар, боқдоллар, қассоблар, нотариуслар, адвокатлар, дурадгорлар, китоб сотовчилар, ҳатто аптекачилар истеъфодаги драгун офицери Лавинъ жанобларининг қўйлостида навбати билан маълум соатда машқ қилишади. Лавиннинг ўзи ҳозир Раводан жанобларининг қизига уйланиб, ундан мерос қолган дўконда атторлик қиласди.

Лавинъ жаноблари қалъа коменданти деган унвон олди ва ёшлар аскарлиқка кетгани учун у, жон-жаҳди билан мудофаага тайёрлик кўраётган ҳамма аҳолининг бошини бириктириди. Семизлар ёгини камайтириш ва нафас қисишидан қутулиш учун кўчаларда йўртиб, ҳаллослаб юришар, камқувватлар чайир бўлиш учун оғир-оғир нарсаларни кўтаришарди.

Ҳамма пруссакларни кутмоқда. Лекин пруссаклар кўринмасди. Аммо яқин ўртада туришарди, уларнинг разведкачилари ўрмон билан икки марта Дилда лақабли ўрмончи Никола Пишонанинг қоровулхонаси гача келишган. Тулки сингари зийрак кекса ўрмончи чопганича келиб шаҳарлиларни бу ишдан хабардор қилган, шундан сўнг тўларнинг оғзи ўша ёққа қаратиб қўйилган. Лекин душмандан дарак йўқ эди.

Дилданинг уйи Авенин ўрмонида авангард постлик хизматини ўтарди. Чол ҳафтада икки марта шаҳарга бориб озиқ-овқат келтирас ва атрофда бўлаётган янгиликлардан шаҳарликларни хабардор қиласди.

Чол ўша куни шаҳарликларга бориб, ўтган куни кундузи соат учларда немис пиёда аскарларидан кичикроқ бир отряди унинг уйига келганини ва ўша заҳотиёқ олдинга қараб кетганини, отряднинг бошлиғи, унтер-офицер Француза билади, деб айтгани кетганди.

Чол шаҳарга кетаётганида изғиб юрадиган бўрилардан қўрқиб, шербашара иккита бўриbosар итини ўзи билан әргаштириб кетган, хотинларга эса тунда эшикларни яхшилаб беркитиб ётинглар, деб айтган эди.

Хотинларнинг ёши ҳеч нарсадан қўрқмас, кексаси эса доим жон титрогига учраб:

— Бунинг оқибати яхшилик билан тугамас, кўрарсан, яхшилик билан тугамас,— дерди.

Ўша куни кечқурун кампирни ҳар вақтдагидан кўпроқ ваҳима босди.

— Билмайсанми, отанг қачон келаркин?— деб сўради у.

— Ўн бирдан олдин келмаса керак. Комендантнинг уйида овқат егани қолганида ҳамиша кеч келади,— деди қизи.

Ёш жувон овқат пиширгани эндигина қозон осиб сув қўйган эди, мўридан эштилаётган номаълум шарпани пайқаб, турган жойида қотиб қолди.

— Эшитяпсанми, ўрмонда юришибти... камида етти-саккиз киши,— деди шивирлаб.

Онаси қўрқиб кетиб ип йигиришни тўхтатди ва:

— Оҳ, худойим, отанг йўқ-ку! — деб пичирлади.

Кампир гапини тамом қилмаган ҳам эди, қаттиқ зарбдан эшик ларзага келди.

Хотинлар жавоб қилишмовди, эшик орқасидан гулдирган товуш билан бақириб:

— Оч! — деди бирор.

Бирпасдан кейин яна ўша товуш:

— Оч эшикни, бўлмаса бузиш! — деди.

Шунда Бертина ўчоқ бошида осиғлик турган катта тўппончани олиб, юбкасининг чўнтағига солди ва қулогини эшикка қўйиб туриб:

— Ким?— деди.

— Бу мен, ўтган кундаги отряд.

— Нима ишингиз бор?— деди яна Бертина.

— Отрядимдан эрталаб адашдим. Сиз очиш керак, бўлмаса мен эшикни синдириш,— деди.

Ўрмончи жувоннинг эшик тамбасини туширишдан бошқа иложи йўқ эди, оғир эшикни қия очиб қорнинг хирағина ёруғида олти кишини, олтита прусс солдатини, ўша, ўтган кун келганларни кўрди.

Бертина жаҳл билан:

— Бемаҳалда нима қилиб юрибсизлар?— деди.

Унтер-офицер яна:

— Адашиб қолдим, бутунлай адашиб қолдим ва мен уйингизни кўриб танидим. Мен эрталабдан бери ҳеч нарса емадим, отрядим ҳам,— деди.

— Ўйда онам билан мендан бошқа ҳеч ким йўқ,— деб тихирик қилди Бертина.

Солдат мулойимлик билан:

— Ҳечкиси йўқ. Мен сизларни хафа қилмайман, фагат сиз овқат беришингиз керак, бўлмаса ҳазир биз очлик ва ҳорғинлиқдан йиқилиши.

Ўрмончи жувон ўзини четга олиб:

— Киринглар,— деди.

Солдатлар киришди, уст-бошлари қор, қор қўнган каскалари бўлса устига кўпиртирилган қаймоқ солинган пирожноега ўхшарди, уларнинг ҳориганликлари кўриниб турарди.

Ўрмончи жувон столнинг икки томонидаги ёғоч эшакларни кўрсатиб:

— Ўтирглар,— деди,— мен сизларга овқат пишириб бераман, тинкаларинг жуда қуриганга ўхшайди.

Жувон эшикни тамбалади.

Кейин қозонга яна сув қўйди, яна ёғ, картошка солди, ўчоқ бошидаги чангакка илиглик турган ёғни олди ва ярмини кесиб уни ҳам қозонга ташлади.

Олти солдат очликдан кўзлари жовдираб, хотиннинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб туришарди.

Қурол ва каскаларини бир бурчакка уйиб қўйиб, мактаб курсисида ўтирган ювош болалардек кутиб ўтиришди.

Кекса она яна ип йигиришга тушди ва минут сайнин алланглаб босқинчи солдатларга қараб қўярди. Уйда чархнинг ғувиллаши, ёнаётган оловнинг шитирлашию қайнаб чиқаётган овқатнинг биқир-биқири әшитилиб турарди, холос...

Лекин эшик орқасидан ажиб бир товуш, йиртқичнинг пишқиришига ўхшаш қаттиқ пишқириқни әшитиб, ҳаммалиари сапчиб тушиши.

Немис унтер-офицери милтиғига қараб югорди. Ўрмончи жувон ишора билан уни тўхтатди.

— Бўрилар,— деди у кулимсираб.— Сизларга ўхшаб улар ҳам ўрмонда оч изгиб юришади.

Немис ишонмади ва ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлди, лекин эшик очилар-очилмас, лапанглаб қочиб кетаётган иккита сур бўрини кўрди.

У ўрнига келиб ўтираркан, гудраниб:

— Мен ишонгим келмаган эди,— деди.

Кейин овқатни кутиб ўтириди.

Улар каттароқ луқма олиш учун оғизларини қулоқларига етгунча очиб, очкўзлик билан овқат ея бошлашди; кўзларини ҳам катта очишар, томоқларидан овқат қувурдан ўтаётган сувдай қулт-қулт қилиб ўтарди. Иккала аёл сариқ соқолларнинг қандай тез қимирилашига, гўё силки-

ниб турган ўсмиллик ичига тушиб ғойиб бўлаётган картош-
каларга қараб жимгина ўтиришарди.

Кейин немислар чўллашди, ўрмончи жувон сидр сузиб
чиққани ертўлага тушиб кетди. У жойда анчагина ҳаял-
лаб қолди. Бу ертўла гумбаз таҳлит қилиб солинган бўлиб,
айтишларига қараганда революция йилларида турма ҳам,
яширинадиган жой ҳам бўлган экан. У ерга ошхонанинг
бурчагидаги қопқоқни очиб, айланма зина билан тушилар
эди.

Бертина хурсанд, ўзича ич-ичидан кулиб чиқди. У
немисларнинг олдига бир кўза сидр қўйди. Кейин онаси
билан ошхонанинг нариги бурчагида ўтириб овқат еди.

Солдатлар овқатни еб бўлиб, курсида ўтирган жой-
ларнда мудраб қолишиди. Солдатларнинг дам униси, дам
буниси пинакка кетиб, пешонасини столга уриб олар ва
уйғониб кетиб қаддини ростларди.

Бертина унтер-офицерга:

— Оловга яқинроқ жойга ўтақолинглар, ҳаммага ҳам
жой етарли, онам билан биз менинг уйимга чиқиб ётамиз,—
деди.

Иккала аёл юқори қаватга чиқиб кетишиди. Уларнинг
эшикни қулфлаганлари, анчагача нари-бери юрганлари эши-
тилиб турди ва ниҳоят жим бўлишиди.

Пруссаклар оёқларини оловга қилиб, шинелларини юма-
лоқлаб бошларига қўйиб, ерга чўзилишиди ва тездан ол-
тови олти хил: бири чийиллаб, бири йўғон, лекин ҳаммаси
бир хилда узун ва баланд хуррак торта бошлашиди.

Худди уйнинг деворига отаётгандек қаттиқ ўқ овози
чиққанида уларнинг ухлаганларига анча вақт бўлган бўл-
са керак. Солдатлар иргиб ўринларидан туришди, яна
гумбурлаб икки ўқ узилди, унинг орқасидан яна учта
отиади.

Юқоридаги эшик ланг очилиб ялангоёқ, ички кийимда,
қўлида шам, ғоят қўрққан ўрмончи жувон кўринди.

— Француузлар,— деди қиз ғўлдираб,— камида икки
юз киши. Агар сизларни бу ерда кўришса, уйга ўт қўйиб
юборишади. Тезда ертўлага тушинглар, лекин шовқин-
сурон қилманглар. Агар товушларинг чиқса ҳаммамиз ҳам
ҳалок бўламиз.

Унтер-офицер шошганидан:

— Биз кўнади, биз кўнади,— деди шивирлаб,— қаер-
дан тушишимиз керак?

Хотин шошиб ертўланинг қопқоғини очди ва олтида
немис кетма-кет айланма зинадан, пиллапояни оёғи билан
пайпаслаганича туртиниб ертўлага тушиб кетди.

Лекин сўнгги касканинг учи тушиб бўлар-бўлмас, Бертина ертўланинг девордай қалип, зилдай дуб қопқоғини қарс этиб ёпти. Каттакон турма қулфидаги калитни икки марта буради ва асиrlарнинг бошида ўйин тушиб юборишидан ўзини зўрга тийиб, ҳузур қилиб аста кулади.

Улар қопга, темир панжаралик туйнукдангина ҳаво кириб турадиган тошдан ясалган мустаҳкам қопга тушгандай қимирламай туришарди.

Бертина яна тезда олов ёқди, яна овқат пиширгани қозон осаркан:

— Бугун тунда отам хўб чарчайди-да,— деб сўзланди.

Кейин ўтириб кута бошлади. Жимликда соатнинг бир хилда қаттиқ тиқ-тиқ қилишигина эшитилиб турарди.

Ёш жувон ҳар замонда соатнинг стрелкасига қараб-қараб қўяр, унинг бу қарашида «мунча секин юраётир?» деляётгандай бир ифода бор эди.

Лекин тездан назарида оёғи тагида ивир-шивир эшитиляётгандай бўлди. Гишт гумбазлар остидан тушуниб бўлмайдиган гаплар эшитилиб турарди. Афтидан прусскалар қўлга тушгандарини пайқаб қолишган кўринади, бир оздан кейин унтер-офицер айланма зинадан чиқиб бор кучи билан ертўланинг қопқоғини ура бошлади.

— Очиш! — деди у товуши борича бақириб.

Қиз ўрнидан турди ва яқинроқ бориб унинг тилини масхара қилиб:

— Сиз нима хоҳлаш? — деди.

— Очиш!

— Мен очиш йўқ.

— Очиш бўлмаса, мен эшикни синдириш! — деди немис жони чиқиб.

Қиз хандон ташлаб кулиб:

— Синдирақол, синдир, чирофим! — деди.

Немис дуб қопқоқни милтиқ қўндоғи билан ура бошлади. Лекин бундай қопқоқни чўқмор билан ҳам бузиб бўлмас эди.

Ўрмон қизи немиснинг пастга тушиб кетаётганини эшитди. Кейин солдатлар кетма-кет чиқиб қопқоқнинг мустаҳкамлигини ва ўз кучларини синааб кўришди. Лекин уриниш беҳудалигини англаганларидан кейин, яна пастга тушиб, маслаҳат қила бошлади. Аёл аввал уларнинг сўзларига қулоқ солди, кейин кўча эшикни очиб, қоронгиликка қулоқ сола бошлади. Узоқдан итнинг ҳуришини эшитди. Овчиларга ўхшаб ҳуштак чалди, ўша заҳоти қоронгиликдан иккита катта ит чиқиб келди ва жилпанглаб қизга қараб югурди. Қочмасин деб, қиз уларнинг бўйнидан ушлаб олди. Сўнг жони борича:

— Ҳо,-о, ота! — деб қичқирди.
— Ҳо-о, Бертина,— деган жавоб әшиналди жуда узоқдан.

Қиз бир оз кутиб тургач, яна:

— Ҳо-о, ота! — деди.

— Ҳо-о, Бертина,— деган жавоб әшиналди яқиндан.

— Түйнукнинг рўпарасидан ўтма. Ертўлада немислар бор,— деди ўрмончининг қизи унга.

Чап томондаги икки дараҳт орасида тўсатдан чолнинг новча қомати пайдо бўлди.

— Ертўлада немислар бор? Нима қилади у ерда? — деб сўради чол ҳаяжонланиб.

Ёш жувон қулиб юбориб:

— Ҳа, кечагилар. Ўрмонда адашиб қолишган экан, тириккина турсин деб ертўлага солиб қўйдим,— деди.

Сўнг, ўқ узиб немисларни қўрқитганини ва ертўлага қамаб қўйганини бошдан-оёқ сўзлаб берди.

Чол ҳамон қовоғини солиб:

— Энди уларни нима қиласман? — деди.

— Бор, Лавинъ жанобларини отряди билан олиб кел. Буларни асири қилиб олсин. Ҳўб севинади-да! — деди қизи.

Шундан кейин чол Пишон ҳам қулимсираб:

— Рост айтасан, хўб севинади! — деди.

— Мана овқат, егину, тездан чоп,— деди қизи.

Чол аввал икки идишдаги овқатни итларининг олдига қўйиб, сўнг столга ўтириб овқат ея бошлади.

Гангир-гунгири гапни әшигач, немислар жим бўлиб қолишиди. Чорак соатдан сўнг Диљда яна йўлга тушди. Бертина эса қўлларини жағига тираганича кута бошлади.

Асиrlар яна кўзгалиб қолишиди. Энди улар қичқиришар, ҳадеб чақиришар, миљтиқнинг қўндоги билан жон борича ертўланинг мустаҳкам қопқогини уришарди.

Бир оздан кейин яқин орада бирон немис отряди бўлса, әшитиб қолармикан деган умид билан тўйнуқдан ўқ уза бошлаши.

Ўрмончининг қизи қотиб қолгандай ўтиради: лекин немисларнинг шовқин-сурони унинг ғашига тегар ва безовта қиласади. Қизда қаттиқ ғазаб қўзғалди. Аблаҳларнинг товшини ўчириш учун ўлдириб ташлагиси келди. Тоқати тоқ бўлиб, кўзини соатдан узмай ҳар минутни ҳисоблай бошлади.

Отаси кетганига бир ярим соат бўлди. Энди у шаҳарга етгандир. Қиз уни кўриб тургандай. Мана, отаси бўлган во-кеани Лавинъ жанобларига сўзлаб бераётir. Лавиннинг юраги ҳовлиқиб, ранги ўчиб кетди ва қўнғироқ чалиб

хизматчисини чақирди, шинель ва миатигини келтириб беришини буюрди. Бертинанинг қулогига кўчаларни янгратиб чалинаётган ногора товуши эшитилаётгандай бўларди. Кўрқиб кетган одамлар деразалардан қарайди. Кўнгиллилар шошиб-пишиб, юрган йўлида қилич қайишни тугмалаганича нафаси оғзига тикилиб, югуриб уйларидан чиқнишити ва комендантнинг уйига қараб кетишаپти.

Кейин отряд шошганича зулмат ичида, қор уюмлари орасида Дилданинг бошчилигида ўрмонга жўнайди.

У ҳадеб соатга қаради, «бир соатдан кейин шу ерда бўлишади».

Унинг бутун вужудини асабий бир бетоқатлик қамраб олган эди. Минутлар бениҳоя чўзиларди. Яна қанча кутиш керак, ахир?

Ниҳоят, стрелкалар унинг мўлжалича отряд етиб келиши керак бўлган вақтни кўрсатди.

У келишаётганмикин, деган умидда қулоқ согани яна кўча эшикни очди. Эҳтиёт билан лип этган сояни кўрди, чўчиб қичқириб юборди. Бу отаси эди.

— Бирон ўзгариш бўлмадими, билиб кел деб мени юбориши,— деди у.

— Йўқ, ҳеч қандай ўзгариш йўқ.

Шундан сўнг чол чалган узун ва қаттиқ ҳуштак овози зулматни ёриб ўтди.

Тездан дараҳтлар орасида аста яқинлашиб келаётган қора соялар; ўн кишидан иборат авангارد кўринди.

Дилда ҳадеб:

— Туйнук рўпарасидан ўтманглар,— деб такрорларди.

Олдин келганлар кейин келганларга ҳалиги хатарлик ерни кўрсатишарди.

Ниҳоят, ҳар биттасида икки юзтадан ўқ бўлган икки юз кишилик асосий отряд етиб келди.

Лавинъ жаноблари ҳовлиққанидан титраган ҳолда ўз одамларини шундай қилиб жойлаштирдики, уй ҳар томондан ўралди. Ертўлага ҳаво кириб турадиган қора тешик рўпарасидаги кенг жойгина бўш қолди.

Кейин Лавинъ жаноблари уйга кирди ва гўё буғланиб, туйнук орқали учиб кетгандай кўмилиб жим ўтирган душманнинг сони ва жойланиши ҳақида маълумот олди.

Лавинъ жаноблари ертўланинг қопқогини тепди ва:

— Жаноб прусс офицери!— деб чақирди.

Немис жавоб қилмади.

— Жаноб прусс офицери!— деб такрорлади комендант.

Яна жавоб бўлмади. Ў дамини чиқармай ўтирган немисни қурол-аслаҳаси билан таслим бўлишга йигирма минут

ундади. Узига ҳам, солдатларига ҳам жазо бермаслик ва ҳарбий унвонини қолдиришни ваъда қилди. Лекин на розилигини ва на ёвлашишини билдиргудек бирон аломат эшитишга мусассар бўлмади. Аҳвол анча оғирлашди. Кўнгиллилар исиниш умидида кучерларга ўхшаб ер тепинишар, ўзларини ўзлари елкаларига уришар, ҳа деса яна туйнукка қарашар, ҳар қайсисида ҳам ўша ердан югуриб ўтсан нима қиласкан, деган болаларча истак кучайиб бораради.

Уларнинг ичида Подевон деган битта жуда эпчил одам бор эди, ниҳоят, ўша мардлик қилди. Кийикдай югуриб келиб, туйнукнинг рўпарасидан чопиб ўтди. Ҳеч гап бўлмади. Асиirlар ўлиб қолгандай туюларди.

— У ерда ҳеч ким йўқ,— деди бирор.

Яна битта солдат ҳалиги даҳшатли туйнук рўпарасидан югуриб ўтди. Кейин худди ўйин бошлангандай бўлди. Ҳудди қувлашмачоқ ўйнаётган болаларга ўхшаб, оёқлари остидаги қорни сачратиб, минут сайин битта солдат у отряддан бу отрядга чопиб ўта бошлади. Шаҳарликлар исиниш учун шоҳ-шаббаларни териб, катта- катта гулханлар ёқиб юборишида ва олов ёруғи ўнг томондан чап томонга югуриб ўтган одамга бир нафасгина шуъла ташларди.

— Малуазон, сенинг галинг!— деди қичқириб кимдир.

Малуазон семиз нонвой эди. Ўртоқлари ҳамиша унинг қорнидан кулишарди.

У иккиланиб қолди. Ҳамма кула бошлади. Шунда юрагига сал дадиллик бериб, катта қорнини силкитганича ҳарсиллаб-гурсиллаб чопиб кетди.

Бутун отряд кула бериб ичаги узилди.

— Баракалла, баракалда, Малуазон!— деб унга далда беришарди.

У энди йўлнинг учдан икки қисмини чопиб ўтган эди, тўсатдан туйнукдан қисқагина қип-қизил аланга сочилди.

Ўқ узилди. Семиз нонвой додлаганича муккаси билан қорга йиқилди.

Ҳеч ким ёрдамга бормади. Сўнг унинг ўзи оҳ-воҳ қилиб эмаклаб, хатарли доирадан четга чиқиши билан ҳушидан кетди.

Ўқ сонининг юқорисига, энг сергўшт жойига тегипти.

Биринчи қўрқув, биринчи саросимадан сўнг яна кулги кўтарилиди.

Лекин шу он уй остонасида комендант Лавинъ кўринди. У қандай ҳужум қилиш режасини тузиб чиққан эди, баланд овоз билан:

— Мисгар Планшию шогирдлари билан!— деди.

Уч киши олдинга чиқди.

— Уйнинг тарновларини сугуриб олинг,— деди.

Чорак соат ичида коменданктага йигирма метр тарнов топиб келишиди.

Сунг коменданнт жуда эҳтиёт бўлиб, ертўла қопқоғининг бир четини тешишини ва унга қудуқдаги насос трубанинг бир учини улашни буюрди. Кейин шодлиги ичига сигмай:

— Ҳозир немис жанобларига ичгани сув берамиз,— деди.

Унга жавобан ҳамма хурсанд бўлиб, «урра!» деди ва севинчли қичқириқлар, қаҳқаҷалар эшитилди. Комендант ҳар беш минутда алмашиб турадиган ишчи батальонлар тузди ва:

— Насосни босинглар!— деди.

Насос ишга тушди, қувурдан қулдираган товуш ўтдида, ертўланинг зинасидан олтин балиқлик ҳовузга тушаётган шаршарақдек, шариллаб сув оқиб туша бошлади.

Ҳамма нима бўларкин, деб кутмоқда эди.

Бир соат ўтди, икки соат, уч соат ҳам ўтди.

Капитан тутоққанича ошхонада у ёқдан-бу ёқса юарар, вақти-вақти билан қулоғини ерга қўйиб кўрар, душман нима қилаётганини ва қаҷон таслим бўлишини билишга уринарди.

Энди душман шошиб қолди. Уларнинг сўзлашгани, шалоплаб сувда юраётгани, бочкаларни қўзғатаётгани эшитилди.

Эрталаб соат саккизларда туйнукдан овоз келди.

— Мен хоҳлар әдим, француз офицер жаноблари билан сўзлашсам,— деди французчалаб, тили келишмагани ҳолда.

Лавинъ бошини деразадан сал чиқариб:

— Таслим бўласизми?— деди.

— Мен таслим бўламан.

— Ундай бўлса яроғ-аслаҳаларингизни ташланг.

Ўша заҳоти туйнукдан қорга бир миљтиқни ташлаб юборишиди, кейин иккитани, сўнг учтани ва ҳаммасини ташлашди.

— Бошқа йўқ. Тезроқ тўхтатиш. Мен ўляпман,— деди ҳалиги овоз.

— Тўхтатинг!— деди комендант.

Насос тўхтади. Ошхона солдатлар билан лиқ тўлганида комендант: «Миљтиқ ушлаб тайёр бўл», деб буйруқ берганидан кейин, ўзи шошмасдан ертўланинг қопқоғини очди.

Аввал тўртта бош, тўртта сап-сариқ, узун-узун ва ҳўл сочлик бош кўринди. Ундан кейин қўрқкан, ивиган, совуқ

Қотған олтита немис кетма-кет чиқди.

Уларни дарҳол ушлаб боғлашди ва солдатлар икки туркумга бўлинишди: биттаси асиirlарни, биттаси ходага боғлаб ясалган замбилда ётган Малуазонни қуршаб, бехосдан ҳужум бўлиб қолишидан чўчиб, ўша ондаёқ йўлга тушишди.

Рателга ғалаба билан қайтишди.

Лавинъ жаноблари прусс авангардини асири олгани учун орден билан мукофотланди, семиз нонвой эса жанг майдонида ярадор бўлгани учун ҳарбий медаль олди.

МАДЕМУАЗЕЛЬ ФИФИ

Прусс командири майор граф фон Фарьсберг Гобелен креслода орқасига ташланироқ, оёқларини жуда гўзал ишланган камин тахтасига қўйиб ўтириб, келтирилган хатларни ўқиб тамомлай деб қолган эди. У Ювил қасрида уч ойдан бери турар ва шу тахлитда ўтиравериш натижасида шпорлари ҳалиги тахтани кундан-кун чуқурроқ ўяборарди.

Бир пиёла буғланиб турган кофе қўйилган тўғарак столча папиросдан куйган, ликёр томган, пакки билан ўйилган: ғолиб офицер қалам учлаб ўтирган чоқларида, ширин, хаёлларга берилиб кетиб, ҳалиги қимматбаҳо тошлар ўрнатилиб ишланган столчани ўйиб рақамлар, шакллар солиб ўтиради.

Майор хатларни ўқиб бўлгач, армия почта бўлими бошлиғи янгигина келтирган немис газетасини кўздан кечириб чиқди, сўнг ўрнидан турди, уч-тўртта нам ғўлани каминга ташлади (жаноб офицерлар аста-секин истироҳат боғлари дараҳтларини кесиб ёқишишмоқда эди) ва дераза ёнига борди.

Ёмғир, Нормандияга хос ёмғир бирор газаб билан тўкиб ташлаётгандай шовуллаб, жадаллаб, ҳаммаёқни кўлоб қилиб, қиялаб ёғмоқда. Чиндан ҳам Франциянинг тунги тувағи бўлган Руан вилояти бундай ёмғирлари билан номчиқарган.

Офицер сув кўлмак бўлиб турган яланг ерларга, соҳиларига тошиб оқиётган Андел дарёсига узоқ тикилиб турди ва бармоғи билан дераза ойнасини чертиб, Рейн вальсини чала бошлади; у оёқ товушини эшитиб, орқасига қаради; бу унинг ўринбосари, мансаби бизда капитанга тенг келадиган барон фон Кельвенгштейн экан.

Майор елкалари кенг, барваста, кўкрагини тутиб ётган узун ва еллигич нусха соқолли киши эди; у бутун вужуди билан ҳурпайиб ҳужумга тайёрланиб турган товусни эслатар, лекин бунинг думи энгаги тагида ҳурпайганди. Унинг кўзлари кўк, сокин ва совуққина боқарди; юзида австралийликлар билан бўлган жангда теккан қиличининг изи —

тиргити бор. У яхши офицергина эмас, яхши одам деб ҳам танилган.

Капитан пакана, қип-қизил башарали семиз киши бўлиб, қорнини жуда танғиб боғлади, қизғиши соқол-мўйловларини қириб юради, лекин тикондек сариқ туклари бир хил ёруғда йилтираб, юзига фарфор сурниб қўйганга ўхшаб кетади.

Қачонлардир бўлиб, энди эсидан ҳам чиқиб кетган майхўрликлардан бирида у олдинги икки тишидан айрилган, шунинг учун ҳам гапирганда сўзни тупуриб ташлаётганга ўхшатиб, англаб бўлмайдиган қилиб сўзлайди, қоқ миясида монахларнинг дўпписидек жойдаги сочи тушиб кетган; бу тақир гардиш атрофини сап-сариқ, жингалак соч қуршаган.

Командир унинг қўйини қисиб сўрашди ва хизмат юзасидан бўлган рапортни тингларкан, пиёладаги кофени (эртадан бери олтинчисини) бир кўтариб ютди, сўнг иккаласи дераза ёнига борди, яна ўша, кўнгилсиз кечираётган ҳаётлари ҳақида сўзлашди. Бола-чақали, ювошгина майор ҳар нарсага кўнікарди, лекин ўтакетган бузуқ, фоҳишахоналарнинг доимий меҳмони, учига чиққан хотинбоз капитан бу хилват жойдаги уч ойлик мажбурий парҳездан ёрилгудай бўлган эди.

Эшик секин тақиллаши билан комендант: «Киринг», деди, эшиқдан автомат-солдат¹ лардан бири кирди; у индамай туриши билан нонушта тайёрлигини билдиради.

Унвони кичик офицерлардан учтаси аллақаҷон ошхонада ўтиришганди: поручик Отто Фон Грослинг ва иккита подпоручик — уларнинг бири Фриц Шейнаубург, иккинчиси жажжигина, сап-сариқ, димоғдор, солдатларга нисбатан қўпол, мағлубларга нисбатан бераҳм, ҳар баҳона билан милтиқ дори сингари портлаб кетишга ҳозир турган маркиз Вильгельм фон Эйрик эди. Францияга кирганиларидан бери ўртоқлари уни мадемуазель Фифи деб аташар эди. Унинг бўғиб қўйгандай хипча беллиги, энди сабз қилиб келаётган мўйловлик рангпар юзи, сернозлиги, яна асосан унинг одатланиб қолган бир хулқи — барча жонли ва жонсиз нарсаларга нисбатан бўлган нафратини ифодалашда француздечалаб, ҳуштак аралаш «fi, fi dons!» деб қўйиши бундай ном олишига сабаб бўлган эди.

Ювиль қасрининг меҳмонхонаси узун қилиб солинглан шоҳона бир уй бўлиб, бу хонадаги ўқ тегиб, юлдузсимон чатнаган қадимги ойнаклар ва қилич билан парчаланган флан-

¹ Автомат-солдат — ўзининг фикри, муҳокамаси йўқ деган маънода.

дер шпалер¹ лари мадемуазель Фифининг бўш қолганида қиласиган эрмагини кўрсатиб турарди.

Деворларда осиғлиқ уч дона оилавий расм: ҳарбий кийимдаги жангчи, кардинал ва суд раисининг расмлари бўлиб, улар ҳозир мадемуазель Фифи оғзиларига тиқиб қўйган узун чинни трубкани чекиб туришар, йиллар ўтиши билан олтин ҳали ўнгиб кетган рамкадаги, белини хипча қилиб бўққан кибор хотин кўмир билан қуюқ қилиб чизилган катта мўйловларини кўрсатиб мақтанаётгандай турарди.

Офицерлар ёмғир қуиб тургани учун қоронғи, ҳар бир нарсага мағлубият акси урганидан қўнгилсиз, дубдан ясалган қадимги паркетлари майхона полидек ифлос харобага айлантирилган уйда жим ўтириб нонушта қилишаётганди.

Овқат еб бўлинниб ичкиликка тушилди, папирос чекишида ва ҳаммаларининг жонларига теккан диққатбозлик ҳақидаги кундалик сұхбатларига кўчишиди. Конъяк ва ликёр шишалари қўлдан-қўлга ўтар, офицерлар ўзларини стол суюнчигига ташлаб, сархонаси тухумга ўхшаган, гўё готентотларнинг² кўзини кўйдириш учун қилингандай турли бўёқларга бўялган чинни трубкани оғизнинг бир четида тишлаган ҳолда, оз-оздан ва тез-тез вино ҳўплаб қўйишаради.

Қадаҳлар бўшаши билан улар диққатбозликка начора дегандай яна тўлдиришарди. Мадемуазель Фифигина ҳаргал қадаҳни уриб синдирап, хизмат қилиб турган солдатлардан бири унга дарҳол янгисини келтиради.

Тамакининг аччиқ тутуни уларни чулғаб олган ва улар бекорчи одамлардек паришонҳоллик билан қайғули, мудроқ бостирадиган ғамгин кайфга ботганди. Тўсатдан барон иргиб ўрнидан турди ва ёрилиб:

— Жин урсин, бу нимаси-а? Ортиқ бундай туриб бўлмайди, бирон илож қилиш керак, ахир,— деди қичқириб.

Пруссакнусха, қўпол ва анқов башара икки немис, поручик Отто билан подпоручик Фриц бир оғиздан:

— Капитан, нима қилайлик, бўлмаса?— дейишди.

Капитан бир нафас ўйланиб қолди, кейин:

— Нима қилардик? Командир ижозат берсалар кичкинагина базм қиламиш,— деди.

Майор оғзидағи трубкасини олди-да:

— Қандай базм, капитан?— деди.

Барон унинг ёнига келди.

— Ҳаммасини ўз устимга оламан. «Лаббай, тақсир»ни Руанга юбораман, у хотин топиб келади, қаердан топишини

¹ Фландер шпалери — деворга сирилган газлама.

² Готентотлар — ваҳший қабила.

Би чиб қўйганимай. Биз кечки овқат тайёрлаб қўямиз, керак нарсаларнинг ҳаммаси шу ерда бор, бир кеча бўлса ҳам хурсандчилик қиласиз.

Граф фон Фальсберг кулемсираб елкаларини қисди ва:
— Эсингизни едингизми, дўстим,— деди.

Лекин барча офицерлар сакраб туриб командирини ўраб олишди-да:

— Рухсат бера қолинг, майор жаноблари, ахир бу ер кишини зериктирадиган жой,— деб илтимос қила бошлашиди.

Нихоят командир кўнди: «Майли»,— деди ва ўша заҳоти барон «Лаббай, тақсир»ни чақирди. У бир кекса фельдфебель бўлиб, ҳеч қачон, ҳеч ким унинг юзида табассум кўрган эмас, лекин бошлиқларининг ҳар қандай буйруқларини ҳам жон-дили билан бажо келтиради.

У, қоматини ростлаб туриб, совуққонлик билан бароннинг топширигини тинглади, сўнг чиқиб кетди. Беш минутлардан кейин полкнинг брезент соявонли тўрт от қўшилган катта араваси қўйиб турган ёмғир остида шаҳарга жўнади.

Бир зумда тўсатдан ҳамма енгил тортиди. Бўшашиб ўтиришдан асар ҳам қолмади, чеҳралар очилиб, суҳбат қизиди.

Гарчи ёмғир боягидай қўйиб турган бўлса-да, майор, ҳаво анча ёришгандай бўлди, деди. Поручик Отто бўлса, ҳадемай бутунлай очилиб кетади, деди. Ҳатто мадемуазель Фифи ҳам жойида ўтиrolмай қолди, дам иргиб ўрнидан турар, дам ўзини креслога ташлар, нимани синдирысам экан, деб беражм кўк кўзларини атрофга аланглатарди. Сариқ йигитча тўсатдан ҳалиги мўйловли хотинга тикилиб туриб тўппончасини олди.

— Сен бу ишларни кўрмасанг ҳам бўлади,— деди у ва ўтирган жойида қорага олди. Кетма-кет отилган икки ўқ суратнинг кўзларини ўпириб ўтди.

Кейин мадемуазель Фифи:

— Энди мина қўямиз!— деди қичқириб.

Гўё қизиқ бир эрмак топилгандай, ҳамма ўша он жим бўлиб қолди.

Мина — мадемуазель Фифининг жуда яхши кўрадиган овунчоқларидан, ўзи ўйлаб чиқарган бузиш усули эди.

Бу жойнинг қонуний эгаси граф Фернан д'Алуа д'Ювиль мулкини ташлаб кетаркан, девор орасига яширган кумуш буюмларини демасак, бошқа ҳеч нарсасини на олиб кетишга, на яширишга ултурган. Ўзи катта бой ва меценатлардан¹ бўлгани учун унинг ошхонага ёндош қилиб солин-

¹ Меценат — тараққийпарвар.

ган меҳмонхонаси, қочиб кетмасидан олдин ҳақиқий музахона эди.

Деворларига қимматбаҳо суратлар, аквареллар осилган, столчалар, этажеркалар, нозик ишланган катта жовоонларда юзлаб турли ҳайкалчалар, япон вазалари, саксон чиннисидан ясалган ҳар хил нарсалар, хитой ўйинчоқлари, фил сугути ва венеция чиннисидан қадим замонда ишланган буюмлар — нодир ва ранг-баранг нарсаларга лиқ тўла эди.

Энди улардан баъзи бирларигина бутун қолган. Улар талаб кетилгани йўқ: майор граф фон Фарльсберг наҳот бунга йўл қўйса, лекин вақти-вақти билан мадемуазель Фифи «мина қўйиб» турар ва ўша куни бутун офицерлар роса беш минут чин кўнгилдан хурсанд бўлишарди.

Ёш маркиз қўл келадиган нарса топиб чиқиш учун меҳмонхонага кетди. У ердан «пуштилар оиласи»¹дан бўлган кичкинагина хитойи чойнак топиб чиқди, унинг ичига милитиқ дори тўлғазди-да, жўмрагидан пилик қўйиб ёндириди ва ҳалиги жаҳаннам машинани олиб юргурганича меҳмонхонага кетди.

У югуриб қайтиб чиқиб, эшикни беркитди. Ҳамма немислар чехраларида, нима бўлар экан, деб турган гўдаклар сингари, табассум билан кутиб таришар эди; портлаш бинони титратиб ўтиши билан ҳамма бирдан меҳмонхонага қараб чопди.

Ҳаммадан олдин мадемуазель Фифи кирди ва ниҳоят боши учиб тушган терракот Венераси² олдига бориб, шодлиги ичига сиғмай чапак чалди; ҳар ким ҳам полдан чинни парчасини олишга шошар, янги портлаш натижасини текширап ва чиннидаги қайси дарзлар аввалги портлашдан қолганлиги ҳақида баҳслашар эди; майор эса янги чиққан Нерон³ усули билан тор-мор қилинаётган санъат асари парчалари сочилиб ётган катта залга оталарча назар ташлаб турарди. У ердан хурсанд бўлиб чиқиб, ҳаммадан олдин келаётган командир:

— Бугун жуда соз бўлди,— деди.

Лекин ошхона папирос ва милитиқ дорининг бир-бирига қоришиб чиққан дудига тўлган, нафас олиб бўлмасди. Командир деразаларни очиб юборди, қадаҳларда қолган конъякни ичиб қўйгани қайтиб кирган офицерлар ҳам ўзларини дарҳол очиқ турган дераза ёнига олиши.

Деразадан уйга рутубатли ва зах ҳиди келиб турган ҳаво кирап, уларнинг соқолига сув зарралари кўнарди. Немислар

¹ Пуштилар оиласи — бир нав хитой чинниси.

² Терракот венераси — Венеранинг сополдан ясалган ҳайкали.

³ Нерон — биринчи асрда яшаган Рим подшоси.

ёмғир остида эгилаётган катта дараҳтларга, пастак қора булатлардан тушиб, катта сайҳон ерларни кўмиб бораётган селга қараб туришарди. Узоқда ёмғир пардаси орқали бутхонанинг сурранг чўққилари кўриниб турарди.

Пруссаклар келганидан бери бутхона жомининг овози чиқмаган. Босқинчилар бутун округда биттагина қаршиликка: бутхона сукутига дуч келишди. Кюре уйидаги тургани келган прусс солдатларини индамасдан қабул қилас ва боқарди. У душман командирининг бир шиша пиво ёки Бордо виносини баҳам кўрайлиқ, деган таклифини ҳам бир неча марта қабул қилди. Командир бўлса Кюренинг ўртада туриб қиладиган марҳаматларидан фойдаланарди-ю, лекин бутхонанинг қўнғирофини бирон марта бўлса ҳам урдирининг уддасидан чиқа олмас эди. Кюре қўнғироқ чалишдан кўра ўзини ўққа тутиб беришни ортиқроқ кўрарди. У оккупацияга бўлган ўз норозилигини шундай гаразсиз, унсиз норозилик билан билдиради, бу хилда индамай туриш, унинг айтишича, қуроли қон эмас сабрдан иборат бўлган художкўй одамга муносиб норозилек эди. Ўн чақирим теварак-атрофдагилар ўз бутхонасининг ўчакишиб ун чиқармай туриши билан ҳалқ мотамини кўрсатишга жасорат қилаётган қаҳрамон аббат шантавуанини мақтай бошлишди.

Бу қаршиликдан руҳланган бутун қишлоқ ҳалқи қандай қилиб бўлса ҳам ўз пастерини¹ қўллаб-қўлтиқлашга ҳозир, ҳар қандай бало-қазога чидашга тайёр эди, чунки бу унсиз қаршилик билан аббат миллат шаън-шарафини сақлаёттир деб билишарди. Десқонлар бўлса шундай қилиш билан гўё ватанга Бельфора билан Страсбургдан² кам хизмат қилмаётгандай, дуруст ибрат кўрсатаётгандай ва қишлоқларининг номи шу билан абадий ўчмайдигандай ҳис этишарди; бошқа ҳамма жиҳатдан улар ғолибларга — немисларга бўйсунишарди.

Командир ва офицерлар бу безиён довюракликдан кулишар ва ерли ҳалқ ўзларига нисбатан хуш муомала қилгани, нима десалар қўнғанлиги учун немислар уларнинг бу тилсиз изҳор қилинаётган ватанпарварлигига тоқат қилишаётган эди.

Фақат ёш маркиз Вельгельм, агар ихтиёр унинг қўлида бўлса, бутхонани қўнғироқ чалишга мажбур қиласарди-я. Бошлигининг ҳалиги ўжар Кюрга нисбатан дипломатлик билан мурувват қилиши уни ўртарди; у, командирдан «бир мартағина, фақат бир марта шунчаки, кулги учун қўн-

¹ Пастер — католик руҳонийси.

² Бельфор ва Страсбург — ҳалқ қаҳрамонлиги билан ўзини душмандан мудофаа қилган шаҳарлар.

тироқ чалдиришга» рухсат сўрамаган кун йўқ эди. Сўраганда ҳам мушукдек эркаланиб, хотинчасига ишва қилиб, нозини ўтказмоқчи бўлаётган инжиқ маъшуқа сингари ожизона товуш билан илтимос қиласарди. Аммо командир асло кўнмас ва мадемуазель Фифи аламини «мина қўйиш»дан оларди.

Бешала офицер ҳам нам ҳаводан нафас олиб бир неча дақиқа дераза ёнида туришди. Ниҳоят, подпоручик Фриц илжайиб:

— Қизлар саёҳатга чиққанда ҳаво ёмон бўлди-да,— деди қулиб.

Шу билан ҳар ким ўз ишига қараб кетди, овқат ҳозирлигини ўз зиммасига олган капитаннинг ташвиши кўп эди.

Кечқурун яна йиғилишди ва бир-бирларини кўриб қулиб юбориши: ҳаммалари бетёғи суртган, атир сепган, силаниб-сийпанган, парадга чиққан одамдай озода кийинишган эди. Командирнинг сочидаги оқи эрталабгига қараганда камайиб қолгандай кўринар, капитан бўлса соқолини шундай тоза қирибдики, бурни тагидаги мўйлови ловиллаб ёниб турган-дай бўлиб қолипти.

Ёмғир тинмаган бўлса ҳам деразаларни ёпишмади. Орасира бирор бориб деразадан қулоқ соларди. Соат олтидан ўн минут ўтгач, барон узоқда келаётган арава товушини эшитди. Ҳамма деравага ёпирилди; тездан эшик ёнига соявонли арава келиб тўхтади: елкаларигача лой сачраб, буғ чиқариб, пишқириб келаётган тўрт от, йўрганича шаҳардан тортиб келганди.

Беш хотин беш нозанин зинадан чиқа бошлади, буларни капитаннинг «лаббай, тақсири» хат элтиб берган ўртоғи дик-қат билан, чертиб-чертниб танлаб берганди.

Хотинлар ортиқча тарағ қилишмади, чунки буларнинг яхши пул тўлашларидан кўнгиллари тўқ эди. Уч ой ичида улар пруссакларни анча яхши билиб олишган бўлса ҳам, лекин одамларга ва шароитга кўнишишган эди. Йўлда кела-туриб, ҳали сўниб етмаган виждоннинг таъналарига жавобан: «Касбимиз шу бўлгандан кейин на чора!...» деб ўзларига тасалли беришарди.

Хотинлар тўғри меҳмонхонага қараб юришди. Харобага айланган меҳмонхона чироқ ёргуида яна ҳам кўнгил-сиэроқ кўринар, уй эгаси девор орасига яшириб кетган қимматбаҳо идишлар, кумуш асбоблар ва ноз-неъматлар қўйилган стол бу ерни босқинчлил қилиб келгандан кейин овқатланмоқчи бўлаётган каллакесарлар уясига ўхшатиб кўрсатарди. Капитан, шодлиги ичига сифмай, дарҳол хотин-

ларни эгаллаб олиб, худди кунда керак бўлиб турадиган буюмдай, у ёқ-буёгини айлантириб, қучоқлаб, ҳидлаб кўриб, уларга айш-ишрат матоҳидай баҳо бера бошлади, уч йигит биттадан қиз танлаб олмоқчи бўлган эди, у қаттиқ қарши турди, чунки офицерларнинг мансабига қараб, шу ерда ҳам зинҳор рутбани бузмасдан, одиллик билан ўзи бўлиб бермоқчи эди.

Шундай қилиб, эътироэлар, баҳслар, гиналарга ўрин қолмасин деб у қизларни бўйига қараб бир қаторга тиэди ва команда бераётган кишидай энг новчасидан:

— Отинг нима? — деб сўради:

Қиз ҳам жўрттага йўғон овоз билан:

— Памела,— деди.

— Памела номли биринчи номер командирга,— деди капитан.

Иккинчи — Блондинка деганини ўпиш билан капитан уни ўзига танлаганини билдириди. Тўладан келган Аманда дегани поручик Оттоға, Ева-Свекла дегани подпоручик Фрицга берилди. Энг ёш ва нозик офицер маркиз Вельгельм фон Эрикка капитан энг кичкинасини — қора соч, кўзлари қоп-қора сиёҳдек Рашель деган ёшгина яҳудий қизни берди. Унинг қаншари сал пастроқ, бурун учи кўтаринки бўлиб, шу насл ичидан битта чиқсан ва уларнинг ҳаммаси қиргий бурун бўлади деган қоидани бузиб турарди.

Хотинларнинг ҳаммаси ҳам чиройли, тўлагина, бир-бираидан унча Фарқ қилмайдиган, кундалик ҳаётлари, машгулотлари бир хилда бўлгани ва фоҳишаҳонанинг акси урганидан бўлса керак, хулқлари, ранг-рўйлари ҳам бир хилда эди.

Ёш йигитларнинг учталаси ҳам йўлдан келганлари учун ювинтириб-тарантириб келишни баҳона қилиб ўз хонимларини дарҳол олиб кетишмоқчи бўлди: аммо капитан булар ташқарига чиқиб келса яна бошқа хотинни хоҳлаб қолишлирини ва тақсимотни бузишларини кўзда тутди-да, ўзлари ҳам чиннидек тоза, дастурхонга ўтираверса бўлади, деб қайтарди. Унинг тажрибакорлиги енгди. Улар беҳисоб бўсалар, интизорлик бўсалари билан чегараланиб қўяқолишиди.

Бирдан Рашель қалқиб йўталди, кўзларидан ёш ва бурун тешиқларидан тутун чиқди, маркиз ўпаркан, унинг оғзига тамаки тутунини пуфлаб юборган эди. Қизэning жаҳли ҳам чиқмади, оғиз очиб индамади ҳам, фақат эгасининг кўзларига қаттиқ тикилиб қўйди ва қора кўзларининг ичичида газаб ўйнади.

Ҳамма ўтирди. Командир ҳам жуда хурсанд эди: у ўнг

томонига Памелани, чап томонига Блондинкани ўтқизди ва салфетканинг тахини очаркан:

— Зап яхши иш қилдингиз-да, капитан,— деди.

Поручик Отто билан подпоручик Фриц ўз хонимларига гўё улар кибор хотинлардан бўлгандай муомала қилиб, уларни сал хижолатга қўйишмоқда эди. Аммо барон фон Кельвенгштейн ўзини ўз мұҳитида ҳис қилас, очилиб-сочилиб, оғзига келган айнимагапларни қайтармас, силлиқ таралган қизғиши сочларигача ловуллаб ўтиради. У хотинларга Француз-рейн шевасида сўзлар, унинг майхоналарга хос ширин сўзлари кемшик тишлари орасидан тупук арашаш фонтандек отилиб чиқиб, хотинларга сачрарди.

Аммо хотинлар бу сўзларнинг бирон оғизига тушуниш масди; гапира олмаганидан оғзидан нотўғри чиқаётган ифлос ва уят сўзларни ишлата бошлигандан кейингина унинг сўзлари хотинларни қизиқтириди. Хотинлар такрорласин деб, барон, ярамас сўзларни жўрттага бузиб айтиётганда хотинлар ёнларида ўтирган эркакларга ташланиб, кула бошлишди. Улар жон деб бароннинг сўзларини такрорлашарди. Биринчи шишадан кейиноқ маст бўлишиб, одатдаги ҳолатларига келишди. Ўрганиб қолган қилиқларини ишлатиб, ўнг ва чап томонларида ўтирганларни ўпишар, ёнидагиларни чимчилашар, чинқиришар, тўғри келган қадаҳдан ичишар, французча ашуларадан ва душман билан яқин муомалада бўлганларидан бери ўрганиб олган немис ашуларадан айтишарди.

Тезда эркаклар ҳам ёнларида ҳис этиши ва сезиши мумкин бўлган хотин борлигидан димоғлари чоғ бўлиб, эриб кетишиди, ўзларида йўқ ҳайқиришиб идиш-товоқларни синдира бошлишди, ҳар стол орқасида турган солдат лоқайдлик билан уларга хизмат қиласарди.

Ёлғиз командиргина ўзини тутиб ўтиради.

Маркиз фон Эйрик — мадемуазель Фифи бўлса Ращельни тиззасиңга олди ва лоқайд эҳтирос билан дам унинг бўйнига тушиб турган қоп-қора жингалак сочларидан ўпар, дам кўйлагининг ёқасидан чиқаётган латиф ҳароратни ҳидлар, гоҳ ўзининг бузиш, ҳароб қилиш йўлидаги беомон майлига эрк бериб уни кўйлаги устидан чимчилаб чинқиритиради. Баъзан кучининг борича яҳудий қизни бағрига қаттиқ босиб унинг ғунчадай лабларидан шундай қаттиқ ўпардики, иккаласининг ҳам нафаси қайтиб кетгудай бўларди; тўсатдан қизнинг лабини тишлаб олди, қизнинг энгагидан кўкрагига қон оқиб туша бошлади...

Қиз йигитнинг кўзларига яна қаттиқ тикилиб, қонини артаркан:

— Бунинг учун товон тўлайдилар,— деди.

Мадемуазель Фифи заҳарханда қилиб:

— Нима бўпти, тўлайман,— деди.

Ичкилик келтирилди. Шампанское қуйила бошланди. Командир ўрнидан турди ва гёё малика Августанинг¹ соғлигига ичаётгандай қадаҳ кўтарди-да:

— Ҳонимларимиzinинг соғлиги учун!— деди.

Шундан кейин кетма-кет, маст солдатларга хос, айниқса тилни яхши билмаганлари учун айнима чиқаётган уятсиз ҳазиллар билан аралаш қадаҳ кўтаришлар бошланди.

Немислар, бири орқасидан иккинчиси туриб, хотинлар олдида ўзларини ақдлироқ кўрсатишга ва мажлис аҳлини кулдирадиган сўз айтишга уринишарди. Анча маст бўлиб, кўзлари сузилиб, тиллари зўрга сўзга келаётган хотинлар ҳар гал қутуриб чапак чалишарди.

Ўтиришга рух киргизиш мақсадида капитан яна қадаҳ кўтариб:

— Юракларни таслим қилганимиз учун ичайлик!— деди.

Шунда ичкиликдан боши айланган, асл шварц Вальт айнигига ўхшаш поручик Отто мастиликда бўладиган ватан-парварлиги тутиб кетиб, ирғиб ўрнидан турди ва:

— Францияни енгганимиз учун!— деб ҳайқирди.

Хотинлар қанчалик маст бўлмасин, жим бўлиб қолишиди. Рашель бўлса сесканиб кетиб, унга қаради ва:

— Менга қара, ҳали шундай францувлар борки, уларнинг олдида бу гапни айтгани ботинолмайсан,— деди.

Ичкиликдан кайфи чоғ бўлган ёш маркиз Рашелни тиззасидан туширмай туриб қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Ў-хў! Мен ҳали унақасини кўрганим йўқ. Бизлар қаерга борсак, улар ура қочишади!— деди.

Қизнинг жуда жаҳли чиқди ва унинг башарасига қараб:

— Ёлғон айтасан, ифлос!— деб қичқирди.

Мадемуазель Фифи тўппонча билан отиб, кўзларини ўпирган расмга қараганидай, қизнинг кўзларига бир зумгина бақрайиб қаради-ю, яна хандон ташлаб кулиб юборди.

— Шундайми, жонон! Агар улар қўрқоқ бўлмаганларида бизлар бу ерга қандоқ келардик?— деди ва тобора аччиғи чиқди,— бу ернинг хўжайини бизлар бўлами! Бутун Франция бизники!

Рашель сакраб унинг тиззасидан тушди ва ўзининг стулига ўтириди. Мадемуазель Фифи ўрнидан турди, қўлидаги қадаҳни стол устидан чўзиб:

¹ Малика Августа — 1870 йилларда францувлар билан уруш олиб борган немис подшоҳининг хотини.

— Бутун Франция ва француздар, Франциянинг бутуни суви, ўрмонлари, уйлар ҳаммаси бизники,— деди.

Қолган мааст-алааст немисларнинг ҳаммаси, ҳайвоний уришқоғлиги хуруж қилиб, қадаҳларини кўтариши: «Яшасин, Пруссия!» деб қичқириши ва бир кўтаришда қадаҳларини бўшатиши.

Қизлар норозилик билдиришмади, фақат қўркув ичидагим бўлиши. Ҳатто Рашель ҳам бир нарса дегани боти-нолмай жим қолди.

Шунда ёш маркиз тўлдириб шампанское қўйилган қадаҳни яхудий қизнинг бошига қўйди-да:

— Франциянинг бутун хотинлари ҳам бизники!— деб бақирди.

Қиз иргиб ўрнидан туриб кетди, қадаҳ ерга тушиб-синди, тиниқ вино болани чўқинтириш маросимидағи сувдай, қизнинг қора сочларига қўйилди. Қиз ҳамон қулаётган офицернинг башарасига қаттиқ тикилганича, лаблари титраган ҳолда, газабига чидолмай тутила-тутила:

— Йўқ, йўқ, ёлғон айтасан, ҳеч қачон Франциянинг хотинлари сизники бўлмайди,— деди.

Мадемуазель Фифи ҳузур қилиб кулиб, столга ўзини ташлади.

— Мана буниси қизиқ! Ҳа, бўлмаса сен нима қилиб бу ерга келдинг, гўзалим?— деди.

Ўзини йўқотиб қўйиган Рашель унинг сўзларини яхши тушуна олмагани учун индаёлмай қолди, кейин ўзини тутиб олиб, унинг сўзларини англагач, газаб билан жавоб берди:

— Мен! Мен хотин эмасман, мен фоҳишаман, бошқаларни пруссклар кўриб бўпти,— деди.

Қиз сўзларини тамом қилиб ҳам бўлмаган эди, мадемуазель Фифи унинг юзига айлантириб бир тарсаки солди, яна урмоқчи бўлиб қўл чўзганида, газабидан эсини йўқотаёзган қиз эпчиллик билан столдаги пичоқчани олди, буни ҳеч ким пайқамай ҳам қолди, кумуш пичоқни мадемуазель Фифи бўғзига урди.

Мадемуазель Фифининг оғзи очилиб, кўзлари олайиб, сўзи бўғзида қолганича жим бўлди.

Ҳамма шошиб, қий-чув қилиб ўрнидан турди, тўс-тўноплон кўтарилиди, Рашель бўлса бир столни поручик Оттонинг оёғига ағанатди, поручик бор бўйича йиқилиб тушди. То тутиб олишгунча бўлмай Рашель деразани очди-ю, ҳамон қуйиб турган ёмғирга, қоронғиликка ўзини ташлади.

Шу ондаёқ мадемуазель Фифининг жони чиққан эди. Фриц билан Отто қиличларини қинидан суғуриб, ҳалиги хотинларни чопиб ташламоқчи бўлиши.

оёқларига йиқилиб ёлворишди. Майор қиличбозликни аранг түхтатиб қолди ва эси чиқиб кетган тўртта хотинни алоҳида уйга қамаб, икки солдатни қоровул қилиб қўйишни буюрди, кейин жангга ҳозирланаётган командирдай, қочоқни қувлашга ҳозирлик кўра бошлади, уни тутиб олишларига ишонар эди.

Қаҳр-ғазаб қамчини билан саваланган элликта солдат истироҳат боғига тарқалди. Яна икки юзтаси водийдаги ўрмон ва уйларни излашга юборилди.

Бир зумда идиш-товоқ йиғишириб олинган стол — сартахтага айланди. Кайфи тарқалган тўрт офицер дераза ёнида дили сиёҳ бўлиб қоронфиликка қараб туришарди. Уларнинг башараси ҳарбий хизматни адо этаётган кишиники сингари тунд эди.

Ёмғир тинмаган. Зулмат: ёғаётган, оқаётган, томаётган сувнинг тинимсиз енгил шилдирашларига тўлганди.

Бирдан ўқ узилди, унинг ортидан олисда яна ўқ овози чиқди, тўрт соат ичиди узоқ-яқинда бўлаётган отишлар, бир жойга тўпланиш учун берилаётган сигналлар, бир-бирини чақираётган ғалати бўғиқ овоз билан бақиришлар эшитилиб турди.

Тонг отарда ҳамма қайтиб келди. Тундаги қиз ахтариш маҳалидаги тўс-тўполонда солдатлар билмасдан ўз ўртоқларидан иккитасини отиб ўлдириб, учтасини ярадор қилишипти.

Рашелни топиб бўлмади. Ундан сўнг аҳолининг пайига тушилди, бутун уйларни остин-устин қилиб қаради, бутун жойларни кезиб, излаб, ахтариб кўрилди. Яҳудий қиз номнишонсиз ғойиб бўлди.

Бу ҳақда маълумот олган генерал ундан бутун армиянинг ибрат олишидан чўчиб, ишни бости-бости қилиб қўя қолишини буюрди. Командирга интизомга чақириувчи жазо берди, у ҳам қўл остидагиларни яхшилаб койиб қўйди. Генерал:

— Биз кўнгил очиш ёки фоҳиша хотинларни эрмак қилиш учун урушиб юрганимиз йўқ,— деди.

Ва граф фон Фарльсберг аламини ерли халқдан олмоқчи бўлди. Андишасизлик билан ваҳшийлик қилиш учун бахона зарур бўлганидан у Кюрени чақиртириди ва маркиз фон Эйрикни кўмиш маросимида бутхона қўнғироқ чалсин, деб буйруқ берди.

Кутмаган ҳолда Кюре итоат ва муловозамат билан бўйсунди. Атрофини қуролли солдатлар ўраб, сақлаб, кузатиб бораётган мадемуазель Фифи жасадини гўристонга олиб бориш учун Ювиль қасридан олиб чиққанларида бутхона

биринчи марта занг уриб, ўлим маросимидан хабар берди. Қўнғироқлар гўё ўрганган қўлда эркаланадигандаи аниқ ва тиниқ овоз берарди.

Кечқурун яна занг урди, эртасига эрталаб ва ҳар куни занг урадиган бўлиб қолди, қанча десалар шунча ура берарди. Баъзи-баъзида, тун кечада, ким билсин нимадан шодлангандай, ажиг бир ҳолда ўз-ўзидан занг урилиб тун қоронгусида мулоийм ва қисқа овоз тарқатарди. Ерли деҳқонлар ҳаммаси бир оғиздан қўнғироқлар сеҳрланган дейишар ва у ерга қўнғироқ чалувчи билан Кюредан ўзга ҳеч ким чиқишига журъат этолмасди.

Минорада ёлғиз ўзи, қўрқув ичидаги шўрлик қиз яшарди. Кюре билан қўнғироқ чалувчи унга яширинча овқат чиқариб беришарди.

То герман аскарлари кетгунча, қиз ўша ерда турди. Сўнг, бир кун кечқурун Кюре қўшниси — нонвойнинг ара васини сўраб олди-да, асирани Руан чегарасига элтиб қўйди. Руҳоний хайрлашаркан, уни ўпиб қўйди. Аравадан тушгач, у югуриб фоҳишахонага етиб олди. Бекаси уни ўлиб кетган деб юарди.

Бир қанча вақт ўтгач, унинг қаҳрамонларча қилган ишига шайдо бўлган, эски гап-сўзларга аҳамият бермайдиган бир ватанпарвар уни фоҳишахонадан олиб чиқди ва кейинчароқ унга уйланди. У ҳам бошқа кўп хонимлардан қолиshmайдиган хоним бўлиб қолди.

ДАРБАДАР

У қирқ кундан бери йўл юриб иш излар эди. Ламанш департаментидаги ўзи туғилиб ўсган Виль-Аварэ қишлоғини ташлаб кетди, чунки у ердан иш тополмади. У оиласига тўнгич ўғил, меҳнатни, ҳалол меҳнатни севадиган йигирма етти яшар дурадгор бўлиб, роса икки ой оиласига боқим бўлиб қолди, бақувват қўлларини қовуштириб ўтиришдан бошқа иложи йўқ эди, негаки, атрофни ишсизлик босган. Оила нонни камдан-кам қўрарди; иккала синглиси қунбайинг ишлар, лекин кам пул топар, оиласига ёнг бақувват бўлган Жак Рандель эса қиладиган иши бўлмагани учун бошқаларнинг нонини еб ўтираверар эди.

У иш тўғрисида маҳкамага мурожаат қилиб кўрди, секретарь унга, топилса марказий Францияда иш топилар, деди. Мана у гувоҳнома ва қоғозларини тўғрилаб, чўнтағида етти франк пул билан йўлга тушди: кўк рўмолга тугилган оёқ кийимини, кўйлак-лозимини ҳассасининг учига илиб, елкасига қўйиб олди.

У ҳеч ерда дам олмасдан кечаю кундуз, ёмғирда ва офтобда узундан-узоқ йўл босар, лекин меҳнаткаш ҳалқ иш топа оладиган, сирли ўлкага сира ета олмас эди.

Бошда у, дурадгор бўлганимдан кейин дурадгорлик қилишим керак, деган фикрда эди. Аммо бориб иш сўраган бинокорлик корхоналарида буюртма йўқлигидан ишчиларни бўшатишга тўғри келди, деб жавоб беришар эди. Бор пулини харажат қилиб бўлгандан кейин йўлда қандай иш тўғри келса шуни қилишга қарор қилди.

Шундай қилиб, аввал ер ҳам қазиди, отбоқар ҳам бўлди, тош ҳам йўнди, ўтинчилик ҳам қилди, дараҳт ҳам кесди, қудуқ ҳам тозалади, оҳак ҳам куйдирди, шоҳ бофлади, тоғларда әчки боқди — ҳаммасини бир неча су учун қилди, чунки бир-икки кунлик иш топгани билан ҳам, қўли қаттиқ пудратчи ва фермерларни унинг арzon меҳнати қизиқтиргани учун ҳам топарди.

Энди бир ҳафтадан бери иш тополмай қолди, ҳеч нарсанси қолмади, йўл бўйидаги раҳмдил бекалардан тилаб олган қоқ нон билан бир амаллаб кун кечириб борарди.

Кеч кирмоқда. Жак Рандель оёгини зўрға судраб, очликдан қийналиб, буткул ноумид бўлиб, йўл бўйидаги майсалардан яланг оёқ борарди: у ягона оёқ кийимини эҳтиётлар, бошқаси бўлса аллақачонлар тамом бўлганди. Кеч куз, шанба куни эди. Дараҳтларнинг яланғоч шоҳларида шамол ғувиллар, осмондаги қора ва қулранг булатларни суреб борарди. Ёмғир ҳиди келиб турарди. Бугун якшанба оқшоми, атрофда ҳеч ким кўринмасди. Далада у ер-бу ерда катта сариқ қўзиқоринга ўхшаб турган похол ғарамлари қаққайиб кўринарди. Кузги экин экилган ерлар яйдоқ кўринарди.

Рандель очлик, ваҳший бир очлик, бўриларни одамга ҳамла қилишга мажбур қиласидиган очлик ҳис қиласиди. Ҳориб мадори қуриган Рандель ерга камроқ оёқ қўйиш учун катта-катта қадам ташлаб борарди, у бошини қўйи солиб бораркан чакка томирлари қаттиқ урад, кўзлари қипқизарган, томоги қақарди. Уйига бориб овқат еяладиган, рўпара келган ҳар бир одамни ургуси келиб, таёгини маҳкам ушлаганича кетаётганди.

У йўлнинг четига қаради, кўзига қазилган-у, терилмай қолган картошкалар кўрингандай бўлди. Қани энди бир неча дона картошка топиб олса, қуриган шоҳларни йигиб, зовурда ўт ёқиб, тўқ тутадиган иссиқцина картошкаларни олдин совуқ қотган қўлларида ушлаб туриб, сўнг хўп еса.

Лекин картошка қазиш вақти аллақачонлар ўтиб кетган ва бугун ҳам кечагидек, жўяклардан суфуриб олган хомлавлагинигина ерди, холос.

Сўнг икки кун ичиди у хаёлга чўмиб қадамини тобора катта-катта қўйиб, барада сўзлаб борарди. Шу маҳалгача ҳеч ўйлашга тўғри келмаганди, чунки бутун ақлинни, бутун оддий қобилиятини меҳнатга сарф қиласиди. Лекин ҳорғинлик топилмас ишни бетиним излаш, ишга олинмаслик, тўнг гаплар, кўчада тунашлар, очлик, уй-жойи бор одамларнинг унга — дарбадарга бўлган нафрати, «уйингизда турсантиз бўлмайдими?» деб ҳар куни бериладиган саволлар, қўлидан иш келгани ва ишга моҳир бўлгани ҳолда иш тополмаслик алами, уйида бир тийинсиз қолган оиласини ўйлаш — унинг кўнглини кундан-кун, соатма-соат, минутма-минут зўрая борган кучли ғазаб билан тўлдирар ва оғзидан ғайрихтиёрий равишда ғазабли гаплар чиқиб кетарди.

У яланг оёқ тошларга қоқиларкан:

— Бундай баҳтсизлик... толесизлик... оҳ, чўчқалар... одамни очидан ўлдиришяпти... дурадгорни-я... оҳ, чўчқалар, чўнтағимда тўрт су ҳам йўқ... тўрт су-я... ёмғир ҳам ёга бошлади... оҳ, чўчқалар! — дерди.

У тақдирнинг адолатсизлигидан нолир ва буюк она бўлмиш сўқир табиатнинг адолатсиз, бераҳм, бевафолиги учун барча ва барча кишиларни айбларди.

У овқат маҳалида уйларнинг мўрисидан чиқаётган ингичка кулранг тутунларга қаараркан, тишини ғижирлатиб, чўчқалар!» деб такрорларди.

Шу уйлардан биринга киргиси, уй эгасини ўлдириб, уларнинг ўрнига дастурхонга ўзи ўтиргиси келар, лекин бундай қилиш инсоннинг ўзи қиласиган ва зулм ҳамда ўғирлик деб аталадиган бошқа бир адолатсизлик бўлишини хаёлига ҳам келтирмасди.

— Бундан чиқади, мен энди яшаш ҳуқуқидан маҳрум эканман-да... ҳамон мени очимдан ўлдиримоқчи бўлганларидан сўнг... ахир, мен фақат иш сўраётирман-ку... оҳ, чўчқалар!— деб тўнғилларди.

Бутун вужудидаги оғриқ, оч қолган қорнидаги оғриқ, дилидаги озор худди хатарли кайфек бошига чиқар ва унинг миясида оддий фикр туғдиради.

«Мен яшашга ҳақлиман, чунки нафас олиб турибман, негаки, ҳаво ҳамма учун яратилган. Демак, мени нонсиз қолдиришга ҳақлари йўқ!»

Майдо, муздек ёмғир қўймоқда. Рандель тўхтади ва тўнғиллаб:

— Бундай баҳтсизлик... уйга етгунча шу аҳволда яна бир ой йўл юришим керак...— деди.

Энди одамлар шубҳа назари билан қарайдиган катта ўйлардан кўра ўз юртида бирон иш топишига кўзи етиб, уйига қайтиб кетмоқда эди.

Дуралгорлик касод бўлса, қора ишчи бўлади, оҳак куйдиради, ер қазийди, йўл тузатади. Агар кунига йигирма су топса ҳам ҳар қалай нонига етади-ку.

Бўйнидан ичига сув кирмаслиги учун рўмолидан қолган бир парча латта билан бўйнини боғлади. Лекин ёмғир бирпасда юпун әгнини ивитиб юборганини ҳис қилди ва дунёдан умидини узган, бошпанасиз қолган, бошини қаёққа уришини билмайдиган, дунёда борор жойи йўқ одамдек атрофга ғамгин қаради.

Далаларни қоронгуликка кўмиб кеч кирмоқда. Узоқда, ўтлоқда ётган сигирнинг қорасига кўзи тушди. Йўл бўйнадаги зовурдан хатлаб ўтиб, сигирнинг олдига кетди, нега унинг олдига бораётганини ўзи аниқ билмас эди.

У етиб борганида сигир катта бошини кўтарди. Рандель: «Агар идишим бўлса сут ичиб олардим,» деб ўлади.

У сигирга, сигир унга қаради, сўнгра кучи борича сигирнинг биқинига тепиб:

— Тур! — деди.

Сигир секин қўзғалиб турди, унинг елини осилиб турарди, шунда одам сигирнинг тагига кириб чалқанчасига ётди, уни эма бошлади. У икки қўли билан сигирнинг тўлишган, иссиқ ва оғил ҳиди келиб турган елинини ушлаб хийла вақтгача эмди, то сути тамом бўлгунча эмди.

Муздек ёмғир аввалгидан қаттиқроқ ёға бошлади, бутун дала бўм-бўш, бош суққудек пана жой йўқ эди. Рандель совқотди, дараҳтзор ичра бир уйнинг деразасидан миљтираб турган чироққа қаради.

Сигир яна гурс әтиб ётди. Рандель унинг ёнига ўтироди, қорнини тўйдиргани учун ундан миннатдор бўлиб, бошини силади. Ҳайвоннинг бурнидан чиқаётган кучли нафаси кечки ҳавода икки оқим буғдек дурадгорнинг юзига уриларди.

— Қорнинг иссиққинадир,— деди дурадгор.

Энди у иссиқ жой излаб сигирнинг кўкраги ва қўлтиқларини пайпастлар әди. Унинг бошига ана шу иссиққина катта қорин ёнида тунаш керак деган фикр келди. Қулайроқ ўриашиб ҳозиргина ўзига озиқ берган катта елинга бошини қўйиб ётди, кейин ҳорғинликдан аъзои-бадани бўшашиб, дарров уйқуга кетди.

У сигирга қорнини бериб ётган бўлса орқаси, орқасини бериб ётган бўлса қорни совқотиб неча марта уйғонди, тун ҳавосида очиқ қолган қорни ёки орқасини иситиш ва қуритиш учун сигирга ўғирилиб ётарди ва ўша ондаёқ, улар ҳолатта етган одамдек, уйқуга кетарди.

Хўрөз қичқириши билан ўринидан турди. Уфқ қизариб келмоқда, ёмғир тингган, ҳаво очиқ эди.

Сигир тумшуғини ерга қўйиб, ҳали ҳам ухлаётганди, у өнгениш, қўлларини ерга тираб, унинг хўл тумшуғидан ўпди ва:

— Ҳайр, гўзалим... яна кўришгунча... сен яхши сигирсан... ҳайр,— деди.

Шундан кейин оёқ кийимини кийиб йўлга тушди.

У икки соатча тўғри йўл босди, сўнг мадори жуда қуриб қўкат устига ўтироди.

Тонг отди. Бутхоналар қўнғироқ чаларди, баъзилари пиёда, баъзилари аравага тушиб бораётган кўк кўйлакли әрқаклар, оқ қалпоқли хотинлар тез-тез учрай бошлади, улар якшанба байрамини ёру дўстлари, қариндош-уруглари билан ўтказгани қўшни қишлоққа кетишаётган эди.

Йигирматача қўйни ҳайдаб кетаётган семиз бир деҳқон қўринди, қўйлар маърашиб, атрофга тарқалишар, чаққон ит уларни қайтариб, тўдасига қўшиб қўярди.

Рандель ўрнидан турди ва шапкасини олиб:

— Биз меҳнаткаш одамга сизда бирор иш топилмасми-
кин? Очимдан ўлай деяпман,— деди.

У киши дарбадарга хўмрайиб:

— Ҳар қанақа бетайнинг иш беравермайман,—
деди.

Дурадгор яна йўл четидаги зовур бўйига ўтириди.

У ёнидан ўтиб бораётган қишлоқиларга қараб, уларнинг
иҷидан кўнгли юмшоқроқ одамни учратишга, ботиниб гап
айтиб бўладиган кишини топиб илтижо қилишга уриниб,
анчагача кутиб ўтириди.

У буржуага ўхшаб кийинган, эгнида камзул, соатининг
тилла занжири қорнига тушиб турган бир кишини мўлжал-
лади.

— Икки ойдан бери иш излаб юрибман,— деб сўз бош-
лади у.— Ҳеч иш тополмадим. Чўнтағимда бир тийин
ҳам йўқ.

— Қишлоққа кираверишда осиглиқ турган эълонни
ўқинг. Бизнинг жамоада гадойлик ман қилинган, билиб
қўйинг, мен оқсоқол бўламан. Агар тездан бу ердан йўқол-
масангиз қаматиб қўяман,— деди қишлоқ бойи.

Ранделнинг жаҳли чиқиб:

— Қаматсангиз қамата қолинг, айни муддао бўлади;
очдан ўлишдан қутуламан,— деди. Яна зовур бўйига
ўтириди.

Ҳақиқатан ҳам чорак соатдан сўнг йўлда икки жандарма
кўринди. Улар баравар қадам ташлаб, худди ёмон кишилар-
га узоқдан даҳшат солиш, яқин келмай турибоқ уларни
қочишга мажбур қилиш учун, учбуручак ялтироқ шапкаси,
сариқ камарлари ва сариқ тугмаларини қуёш нурида ялти-
ратиб, аста намойишкорона келишмоқда эди.

Дурадгор уларнинг ўзига келаётганини яхши биларди:
лекин тўсатдан ич-иҷидан ўшаларга бир сўз ташлаш, турмага
тушиш, сўнг улардан ўч олиш истаги уйгониб, жойидан
ҳам қўзгалмай ўтира берди.

Улар Ранделни кўрмаётгандай бўлиб, солдатча гурс-
гурс қадам ташлаб, гоз юриш қилиб келишмоқда эди.
Унинг ёнига яқин қелгандаридан кейин, гўё уни эндигина
кўриб қолгандай бўлиб, тўхташи ва қаҳру ғазаб билан
бошдан-оёқ уни кўздан кечиришиди.

Сержант Ранделнинг олдига келиб:

— Бу ерда нима қилиб ўтирибсиз?— деб сўради.

Рандель бамайлихотир:

— Дам олиб ўтирибман,— деб жавоб берди.

— Қаердан келаётирсиз?

- Келаётган жойларимни бир-бир айтиб берсам бир соат ҳам етмайди.
- Қаерга кетаётирсиз?
- Виль-Аварэга.
- У қаерда?
- Ламанш департаментида.
- Ўша ерлимисиз?
- Ўша ерлиман.
- Нега у ердан келдинги?
- Иш излаб.

Сержант айланиб жандармага қаради-да, ҳаммадан бир хилда ёлғон эшита бериб тоқати тоқ бўлган одамдай ғазаб билан:

- Дарбадарларнинг ҳаммаси шу гапни билиб олган, ахир мен уларни жуда яхши биламан-ку,— деди.

Яна сўроқ бошланди.

- Ҳужжатларингиз ёнингиздами?
- Ҳа, ёнимда.
- Қани қўрсатинг-чи.

Рандель чўнтағидан титилиб, йиртилиб, кир бўлиб кетган ҳужжатларини, гувоҳномасини чиқариб жандармага узатди.

У тутила-тутила ҳарфни-ҳарфга уриштириб ўқиди, сўнг ишонгач, худди алданган одамдай алам қилиб қайтариб берди.

Бир оз ўйланиб тургандан сўнг яна:

- Пулингиз борми? — деди.
- Йўқ.
- Ҳеч йўқми?
- Ҳеч.
- Бир тийиннинг ҳам йўқми?
- Бир тийиним ҳам йўқ.
- Ундай бўлса қандай кун кечираётирсиз?
- Ҳайр беришади.
- Демак, ҳайр сўраб юрас экансиз-да!

Рандель шартта:

— Ҳа, сўрай олган чоғимда сўрайман,— деди.

— Мен сизни йўл бўйида девоначилик қилиб, дарбадар юрганингизни далил билан тутиб олдим. Катта йўлда, ҳёт кечириш учун бир тийин пулсиз, қиласар ишингизнинг тайини йўқ юрган экансиз, қани, бу ёққа юринг.

Дурадгор ўрнидан турди.

- Қаерга дессангиз боравераман,— деди у.

Буйруқ ҳам кутмасдан иккала жандарманинг орасига киаркан:

— Юринг, қамасангиз қамай қолинг. Ҳеч бўлмаса ёмғир ёққанда бошпана бўлади-ку,— деди.

Чорак чақирим наридаги япроқ тўқаётган дарахтлар орасидан черепица ёпилган томлари кўриниб турган қишлоқга қараб кетишиди.

Улар қишлоқдан ўтиб кетаётган чоқларида бутхонада ибодат бошланган әди. Майдон тўла одам, орқасидан бир гала бола эргашди, жандармалар олиб кетаётган гуноҳкорни кўриш учун йўлнинг икки четига дарҳол томошабинлар тизилишиди. Деҳқонлар ва деҳқон хотинлар икки жандарма ўртасида кетаётган маҳбусга қарашар ва кўзларида газаб ўти ёнар әди; уларнинг дарбадарга тош отгиси, тирнаб терисини шилиб олгиси, тепкилагиси келарди. Ҳамма унинг нима қилганини — ўғирлик қилганми, ё одам ўлдирганми — билишга қизиқарди. Собиқ спаги қассоби: «Аскарликдан қочган бу», деди. Тамакифуруш қайси куни эрталаб қўлига өллик сантимлик сохта танга бериб кетган одамга ўхшатди. Уроқ, раңда каби моллар сотадиган дўкондор ўйлаб-нетиб ўтирасдан, бева хотин Малени ўлдириб кетган, ярим йилдан бери полиция излаб тополмай юрган қотил шу, деди.

Жандармалар олиб кирган қишлоқ маҳкамасининг эалида Рандель муаллим билан ёнма-ён столда ўтирган оқсоқонни кўрди.

— Ким! — деди ҳокимият вакили.— Сизмисиз, ошина. Ахир мен айтган әдим-ку, қамаб қўйишади деб. Ҳўш, сержант, бу киши ким әканлар?

— Уй-жойсиз дарбадар, оқсоқол жаноблари, ўзининг иқрорича, на бир тийин пули бору, на буюми, девоначилик қилиб, дарбадар юрган ҳолда қўлга тушди. Ҳужжат ва гувоҳномаси дуруст.

— Уша қофозларни менга қўрсатинг,— деди оқсоқол.

Оқсоқол қофозларни олди, бир-икки қайта ўқиб чиқиб, қайтариб бераркан:

— Ёнини қаранг,— деди.

Ранделнинг ёнини қарашди, ҳеч нарса топилмади. Оқсоқол бир оз хижолат бўлгандай кўринарди.

— Эрталаб катта йўлда нима қилиб ўтирган эдингиз? — деб сўради у.

— Иш излаб юрган әдим.

— Иш излаб? Катта йўлда-я?

— Ҳа, бўлмаса қандоқ қилай? Үрмонга кириб писиб ётайми?

Улар кушанда тоифадаги йиртқичлардек бир-бирларига ўқрайиб туришиди. Ҳокимият вакили:

— Ҳозир буйруқ бераман, сиэни қўйиб юборишади, лекин бундан сўнг қўлимга туша кўрманг! — деди.

— Яхшиси қаматсангиз бўларди, — деб жавоб берди дурадгор. — Санқиб юриш ҳам жонга тегди.

Оқсоқол қовоғини солиб:

— Тилингизни тийинг, — деди.

Сўнг жандармаларга:

— Буни қишлоқдан икки юз метр нарига элтиб қўйинглар, йўлига кетаберсин, — деди.

— Айтинг, ҳеч бўлмаса овқат беришсин.

Оқсоқолнинг жаҳли чиқди:

— Бир камимиз сизларни боқиш қолувди! Ҳа-ҳа-ҳа!

Топган гапини қаранг-а!

Лекин Рандель ўз сўзида туриб олди:

— Агар мени ишсиз қолдириб, очимдан ўлдирадиган бўлсаларинг ёмон йўлга ўзларинг йўллаган бўласизлар. Ўзларингга қийин бўлади, қорни катталар.

Оқсоқол ўрнидан туриб, яна:

— Тезроқ йўқотинг, жаҳлим чиқмасдан олдин, — деди.

Ўша ондаёқ жандармалар дурадгорни қўлидан ушлаб олиб кетишиди. У қаршилик қилмади, яна қишлоқдан ўтиб катта йўлга чиқишиди. Уни чегарани белгилайдиган симёғочдан икки юз метр наригача бирга олиб борган сержант:

— Қани, энди жўнаб қолинг, қайта кўзимга кўринманг, хафа қиласман! — деди.

Рандель ҳам индамасдан, қаерга бораётганини ҳам билмай, яна йўлга тушди. У ўн беш-йигирма минуттacha ҳеч нарсани йўлай олмай, гангиб, тўғрига қараб кета берди.

Лекин даразалари қия очиқ турган кичкина бир уйнинг олдидан ўтаётганда, шўрва ҳиди димогидан кўкрагигача бориб тўхтаб қолди.

Очлик, чида бўлмайдиган очлик, қаноатни йўқотиб телба қиладиган ваҳший очлик Ранделни шу қадар зўр куч билан қамраб олди, у худди йиртқич ҳайвон сингари шу уйнинг деворларига ташлангудай бўлди.

У товуши борича:

— Жин урсин, энди бермаганларига ҳам қўймайман! — деди ижирғаниб.

Кучи борича таёқ билан эшик қоқа бошлади! У яна қаттиқроқ уриб:

— Ҳой, ҳой, бу ерда одам борми, ҳой! Очинг, ким бор! — деди бақириб.

Үйдан тиқ этган товуш эшитилмади. У, дераза ёнига бориб, қўли билан уни итарди, ошхонанинг ҳавоси, иссиқ

шўрва, пишган мол гўшти ва қарам ҳидига тўлган ҳавоси гуп этиб ташқаридаги совуқ ҳавога урилди.

Дурадгор бир сакраб уйга тушди. Даастурхон икки киши овқат ейдиган қилиб ҳозирланган экан. Ўй әгалари овқатни байрам кунлари пишириладиган ёғлиқ гўштдан сабзавотлар солиб пишириб, печкага қўйиб — ибодат қилгани кетишган бўлса керак.

Камин устида икки шиша, афтидан, тўла шишалар орасида янги ёпилган нон турарди.

Рандель аввало нонга ёпишди ва одам ўлдираётгандек қутириб, нонни синдириди, жони борича катта-катта тишлаб ея бошлади. Ўша ондаёқ пишиб турган мол гўштининг ҳиди уни ўчоқ, бошига жалб қилди; қозоннинг қопқоғини очиб, вилка билан ундан ипга боғлаб қўйилган катта бир бўлак гўштни олди; сўнг қарам, сабзи, пиёзлардан солиб ликопга тўлдириди; столга қўйиб ўтириди-да, гўштни тўрт бўлак кесиб, ҳузур қилиб еди. Ҳамма гўштни ва сабзавотларни еб олгач, чўллади, камин ёнига бориб унда турган шишанинг биттасини олди.

Уни стаканга қўйиши билан ароқ эканини билди. Ҳўш нима бўпти, танасини иситади, бутун томирларига иссиқ югуртиради, шунча вақт совқотиб юрган одамга фойда қилади. Йчди. Ҳақиқатан ҳам жуда яхши бўлди. У ароқ ичишни ҳам унугиб юборган эди, яна стаканни тўлдириди, икки ҳўплаб тамом қилди. Гўё ичига роҳатбахш нарса қўйилгандай ўша ондаёқ жоналаниб, кўнгли очилди.

У яна овқат ея бошлади, энди шошмасдан, чайнаб, нонни шўрвага ботириб ер эди. Бутун танаси қизишиди, айниқса қон урган пешонаси ёниб турарди.

Узоқда бутхона қўнгироқ чалиб қолди. Ибодат тамом бўлди. Кўрқувдан кўра ғайриихтиёрий ҳис, бутун маҳлукларда бўладиган ва хавфли онларда уларни сезгир қиласидиган, эҳтиёт бўлишга ундейдиган ҳис дурадгорни иргиб туришга мажбур қилди; у бир чўнтагига қолган нонни, иккинчисига бир шиша ароқни солди, деразага бориб йўлга қаради.

Кўчада ҳеч ким йўқ эди. Деразадан сакраб тушиб кетди, лекин катта йўлдан боргиси келмай, дала бўйлаб яқинроқ-да қўриниб турган ўрмонга қараб кетди.

У жуда хурсанд, қилган ишидан мамнун эди. Ўзини шу қадар енгил, бақувват-абжир ҳис қиласидиган, даладаги пастак қўралардан оёқларини жуфтлаб сакраб ўтиб кетарди.

Дарахтлар тагига бориши билан чўнтагидаги шишани олди ва юрган йўлида катта-катта қултум ютиб ича бошлади. Мияси айниди, кўзлари тинди, оёқлари жуда енгил-

лашиб қолди. Энди қадим халқ қўшигини айта бошлиди:

Қандай яхши
Қандай яхши,
Маймунжон термоқ.

Энди у кўм-кўк майсазорда кетаётганди. Оёғининг тагидаги мулоим гилам уни болалардек шўхлик қилиб юмалашга ундарди.

У югуриб келиб дўмбалоқ ошди, ўрнидан турди, яна шундай қилди, ҳар сафар юмалаганида:

Қандай яхши,
Қандай яхши,
Маймунжон термоқ—,

деб ашула айтарди.

Бирдан у кенг ва узун жарлик тагидаги сўқмоқ олдидан чиқиб қолди, узоқда барваста бир қизни — кимнингдир хизматчисини кўрди, у обкашда тўла икки челак сут кўтариб қишлоққа кетаётган эди.

Рандель энгashiб қизни пойлаб турди. Унинг кўзлари худди беданани кўриб қолган итдек ёнарди.

Қиз уни кўриб бошини кўтариб қаради, хандон ташлаб кулди-да:

— Ашула айтаётган сиз эдингиэм? — деди.

У жавоб бермади, гарчи жарлик олти фут баландликда бўлса ҳам, сакраб қизнинг олдига тушди.

Тўсатдан уни рўпарасида кўрган қиз:

— Вой худо, қўрқитиб юбордингиз! — деди.

Лекин у қизнинг сўзларини эшиитмас, маст эди, уни очлиқдан кўра кучлироқ емирадиган иккинчи бир ҳис қамраб олган, ичкилик ичаверишдан ва икки ойдан бери ҳамма нарсадан маҳрум бўлган, кайфи тарақлаган ва табиат унинг қудратли вужудига жойлаган истаклари алангаланган ёш, ғайратли эркак бўлиб, қутуриб кетган эди.

Қиз унинг афтини, кўзларини, ярим очилган оғзини, узатилган қўлларини кўриб, қўрқиб, орқага тисланди.

У қизнинг елкаларидан ушлаб, индамасдан йўлга йиқитди.

Қиз, қўлидаги челак тарақлаб ерга тушиб сути тўкилиб кетгач, қичқира бошлади, лекин хилват, кимсасиз ерда биронни ёрдамга чиқариш бефойдалигини ва энди йигит уни ўлдирмоқчи эмаслигини билиб, индамади,

қаршилик ҳам кўрсатмади, унча жаҳл ҳам қилмади, чунки бу йигит гарчи жуда қўппол бўлса-да, кучли эди.

Қиз ўрнидан тургач, тўқилиб кетган сут эсига тушиб жуда жаҳли чиқди, оёғидаги кавушни ечиб олиб, йигитга ташланди, сутнинг пулини бермаса, уриб бошини ёрмоқчи бўлди.

Йигит бу ғазабнинг сабабини тушуна олмаган ва бир оз кайфи тарқалган, шошиб қолган, қилган ишидан кайфи учиб кетган ҳолда қоча бошлади. Қиз бўлса унинг орқасидан қувлаб тош отар, тошларнинг баъзи бирлари бориб йигитнинг орқасига тегарди.

У анча жойгacha қочиб борганидан кейин жуда чарчаганини билди. Оёқларининг мадори қуриб, майишиб, Фикричувалиб, ҳамма нарсани унутиб, ўйлашга ҳам мажоли қолмади.

У бир дараҳт тагига ўтирди, беш минутдан сўнг ухлаб қолди.

У қаттиқ турткидан уйғонди, кўзини очиб, тапасида энгашиб турган иккита ялтироқ учбурчакли шапкани ва уни ушлаб, қўлларини қайираётган эрталабки иккита жандармани кўрди.

— Ўзим ҳам билувдим, сени яна қўлга туширсам керак деган эдим,— деди истеҳзо билан сержант.

Рандель индамасдан ўрнидан турди. Жандармалар уни силташар ва бирон ҳаракат қилгудай бўлса урушга ҳам ҳозир эдилар: ахир энди у уларнинг ўлжаси, жиноятчиларни овлаб юрувчиларнинг домига тушган турма қуши эди, энди улар уни қўлдан чиқаришармиди?!

— Марш! — деди жандарм.

Улар ўлга тушишди. Кеч кириб ер юзини куз кунининг оғир ва машъум қоронгулиги босмоқда эди.

Ярим соатдан кейин улар қишлоққа етишли.

Деҳқонлар ва деҳқон хотинлар, гўё уларнинг ҳар бири молини ўғирлатгандай, гўё ҳар бирини бирор зўрлагандай, аплаҳни кўриб, ҳақорат қилгуси келарди.

Биринчи эшикдан бошланган сўкишлар оқсоқол ўч олиш учун дарбадарнинг тақдиринга хурсанд бўлиб кутиб ўтирган маҳкамадагина тамом бўлди.

Оқсоқол дарбадарни узоқдан кўриши биланоқ:

— Ҳа, дўстим! Қўлга тушибисиз-да! — деб қичқирди.

У хурсанд бўлиб қўлларини бир-бирига ишқади.

— Ахир мен буни йўлда кўришим биланоқ айтган эдим,— деб давом қилди оқсоқол.

Сўнг унинг ҳолига жуда хурсанд бўлиб:

— Оҳ, аплаҳ! Оҳ, расво аплаҳ-эй! Энди йигирма йил турмада ётишни бўйинга олиб кетадиган бўлдинг-а! — деди.

— ОҚСОЧ ҚИЗ САРГУЗАШТИ

I

Ҳаво жуда яхши эди, фермадаги одамлар овқатни кундагидан барвақтроқ ейишиб, ҳаммаси далага чиқиб кетишди.

Ошхонада оқсоч қиз Розанинг ўзи қолди. Ўчоқдаги сўнгги чўғлар милтираб, қозонда сув исиб турарди. Қиз ҳар замон қозондан сув олар ва деразанинг икки кўзидан, ойнанинг доғ-дуғини акс эттириб, столга тушиб турган қуёш шуъласига қараб-қараб шошилмасдан идиштовоқ юварди.

Учта сур товуқ стуллар тагидаги ушоқларни териб емоқда. Ошхонанинг очиқ турган эшигидан оғилнинг ҳиди ва отхонадан буғланиб қўтарилаётган қўланса ҳид кириб турарди. Жимжит, иссиқ туш пайтида хўроздар қич-қиришарди.

Қиз ҳаммаёқни йиғишириди, столни артди, ўчоқнинг кулини олди, ликопларни ошхонанинг бурчагида чиқ-чиқ қилиб турган катта ёғоч соат ёнидаги тахтага териб, уф деб қўйди. У бир оз ланж, кўнгли нечукдир ғаш эди. У ошхонанинг қорайиб кетган деворларига, шифтнинг қурум босган тўсинларига, ундан осилиб-осилиб тушган ўргимчак уяларига, қоқ балиқларга, пиёз боғламларига қараб қўйди, кейин ўтириди, қачонлардан бери ошхонанинг чиқитлари тўкилавериб, қасмоқ боғлаб кетган ердан иссиқ кунда буғланиб чиқаётган ўткир ҳиддан кўнгли беҳузур бўлиб кетди. Бунга нариги салқинроқ ҳужрада турган сутнинг чучмал ўткир ҳиди ҳам қўшилиб турарди. Шунга қарамай, у одатича иш тикмоқчи бўлди, лекин негадир лоҳас бўлиб кетди-да, соғ ҳаво олгани оstonага чиқиб ўтириди.

Ва шу ерда, қуёшда ҳузур қилиб, иссиқ юрагигача етгандай, аъзойи баданини ёқимли бир ҳоргинлик босгандай бўлди.

Эшик олдидаги гўнгтепадан енгил буғ қўтарилиб турарди. Унда товуқлар гўнгга бағрини бериб роҳатланиб ётар ва қурт-қумурсқа излаб, бир оёғи билан гўнгни сал-

сал титкиларди. Буларнинг орасида гердайиб хўроз юарди. У минут сайин бир товуқни кўз остига олар ва астагина қуқулаб унинг атрофида айланарди. Товуқ эринибгина ўрнидан туар ва оёқларини эгиб қанотларини ёйиб унга таслим бўлар, сўнг патларини силкитиб чангини қоқар, яна гўнгга бағрини берар, хўроз эса ўз ғалабасидан дарак бериб қичқирап, бошқа ҳовлилардаги хўрозвлар ҳам бир-бирларига севги нидосини йўллаётгандек қичқиришиб жавоб қайтаришарди.

Оқсоч қиз уларга анграйиб қараб ўтириди. Кейин бошини кўтариб, упа сепилган ясама сочдек оппоқ бўлиб гуллаб ётган олмани кўриб тонг қолди.

Бехосдан асов тойчоқ қизнинг ёнидан ўйноқлаганича чопиб кетди. У икки томонига дараҳт ўтқазилган, зовур бўйлаб икки марта у бошидан-бу бошига чопди, кейин бирдан тўхтади-да, ўзи ёлғиз юрганига ҳайрон бўлгандай у ёқ-бу ёғига қаради.

Қизнинг ҳам юргиси, ўйнагиси, шу билан бирга бирпас жазирама иссиқда ётиб чўзиалгиси, мизғиб олгиси ҳам келди. Кўзларини юмган ҳолда роҳат қилиб истаристамас бир неча қадам қўйди, кейин тухум олиб келгани аста товуқхонага кетди. Товуқхонада ўн учта тухум бор экан, уларни уйга олиб борди-да, жавонга қўйди. Лекин ошхонанинг ҳидидан яна кўнгли озди, бориб майсада ўтиргани чиқди.

Ферманинг дараҳтлар билан ўралган ҳовлиси жимжит эди. Қулф уриб ўсган кўк ўтлар орасидаги қоқи гуллар порлаб ёниб, сўлқилдоқ барра ўтлар баҳср мавсумига яраша мавж уриб, ям-яшил бўлиб турганди. Олма — тагларига соя ташлаган; похол ёпилган томларда япроги қиличга ўхшаш қиёқ ўтлар ўсан. Отхона ва бостирмаларнинг нами томга ёпилган похол орқали буғ бўлиб чиқаётгандай томлар астагина ҳовур чиқариб турарди.

Оқсоч қиз арава ва извошлар турадиган бостирмага кирди; бостирманинг орқасидаги зовурда майса ва хушбўй бинафшалар босиб ётган каттакон чуқур бор эди. Зовурнинг нарёғида — пастликда теп-текис бепоён дала, пишаётган экинлар, ўрмонларнинг бир-бирига туташган жойлари; олис-олисда тўп-тўп бўлиб ишлаётган, худди қўғирчоқдай кичкина-кичкина одамлар; ўйинчоқдай кўринган омочларни оппоқ ўйинчоқ отлар судраб бораётгандай ва унинг орқасида бораётган одамнинг ҳам бўйи бошоқдай кичкина бўлиб кўринарди.

Қиз сомонхонага чиқиб бир боғ похол олиб тушди, чуқурга ташлаб устига ўтириди; бундай ўтириш ноқулай

бўлди, боғни ечиб похолни ёйди ва қўлларини боши тагига қўйиб, оёқларини узатиб, чалқанча ётди.

Кўзлар ўз-ўзидан астагина юмилди, бутун вужудини ором берувчи ширингина ҳолсизлик босди. Энди кўзи илингандан кимдир тўсатдан икки қўллаб кўкрагига чанг солди. Қиз иргиб ўрнидан турди. Бу, мана шу фермада ишлаб юрадиган, қадди-қомати келишган пикардиялик Жак деган новча йигит бўлиб, қўпдан бери шу қизнинг пайига тушиб юрганди. Бугун қўйхонада қолиб қўйларга қарамоқда әди, қизнинг сояга бориб ётганини кўриб дамини чиқармай аста ёнига борди; унинг кўзлари ўйнаб кетган, соchlарига сомонлар илашган әди.

У қизэни қучоқдамоқчи әди, лекин кучда ундан қолишмайдиган қиз яхшилаб бир тарсаки урди. Йигит айёрлик қилиб, қиздан уэр сўради. Иккалови ёнма-ён ўтириб сўзлаша кетишиди. Улар деҳқончилик учун яхши келган об-ҳаво, бу йил яхши ҳосил бўлгани, ўз хўжайинларининг яхши одамлиги, сўнг, қўуни-қўшнилар ва бутун округ тўғрисида, ундан кейин ўзлари, туғилган қишлоқлари ҳақида сўзлашди; ёшлик чоқларини, кўп йилларга, балки абадий ташлаб келган ота-оналарини эслашди. Бу хотира-лардан қизнинг кўнгли бузилиб кетди, йигит бўлса хаёлидан нари кетмай турган хаёл орқасида сурилиб, қизэга яқинроқ ўтирас ва ўз майлига берилиб унинг пинжига кирап әди.

— Ух,— деди қиз,— онамни кўрмаганимга кўп бўлди, нима бўлса ҳам киши уйини соғинар экан-да.

Қиз узоқ-узоқларга маъносиз нигоҳ ташлар, кўз-ўнгига йироқ шимолда қолган қишлоғи гавдаланаради.

Йигит бирдан унинг бўйнидан қучоқлаб яна ўпиб олди; лекин қиз муштини қисиб туриб, унинг юзига яхшилаб бир урди, йигитнинг бурни қонаф кетди; йигит ўрнидан туриб боши билан дараҳтга суюниб қолди. Қизнинг раҳми келди ва унинг ёнига бориб:

— Қаттиқ тегдими? — деб сўради.

Йигит кулиб юборди. Ҳечқиси йўқ, фақат мушт тўғри бурунга тушганидан-да. Жак астагина: «Зап кучи бор экан-да», деб қўйди. Энди йигит барваста ва бақувват қизга ҳавас билан, ҳурмат сақлаб, бутунлай бошқача, ҳақиқий севги назари билан боқарди.

Қон тўхтагандан кейин, йигит, бир айланиб келайлик, деди, чунки ёнма-ён ўтираверишга ҳамроҳининг зарблиқ муштидан ҳайиқар әди. Қизнинг ўзи уни кечқурнлари кўчада күёви билан айланиб юрган қаллиқдай қўлтиқлаб олди ва:

— Жак, мени иззат қилмаганинг ёмон-да,— деди.

Йигит ўзини оқдай бошлади: иззат қилмагани нимаси, яхши кўради, вассалом.

— Мени оласанми? — деди қиз.

Йигит бир оз ўйланиб қолди, қизнинг маъносиз нигоҳи узоқ-узоқларга боқаркан, йигит ер тагидан аста унга тикилди. Қизнинг кулчадай юзи қип-қизил, лаблари қалин ва тиниқ, катта-катта кўкраклари чит кофтисини кўтариб турарди. Бўйнида томчи-томчи терлар кўринарди. Йигит яна эриб кетиб, лабларини қизнинг қулоққинаси тагига обориб:

— Оламан,— деди.

Шунда қиз йигитнинг бўйнидан қучоқлаб узоқ ўпди, иккаловининг ҳам нафаси қайтиб кетди.

Шундан бери уларнинг ўртасида оддий муҳаббат ташвиши бошланди. Булар бурчак-бурчакда қучоқлашар, ой ёруғида беда ғарами панасида учрашар, овқат маҳалида мих қоқилган қўпол оёқ кийимлари билан стол тагидан бир-бирларининг оёғини кўкарғунча босишарди.

Шундан кейин Жак аста-секин совий бошлади; қиз билан учрашишдан, гаплашишдан қочадиган ва қиз билан ёлғиз қолгани қулай пайт ҳам изламайдиган бўлиб қолди. Шунда қиз шубҳаланиб куя бошлади, бир неча вақтдан сўнг ҳомиладор бўлиб қолганини билди.

Бошида қиз жуда қўрқиб кетди. Кейин кундан-куни ғазаби орта борди, негаким йигит унга дуч келишдан ўзини шунчалик эҳтиёт қиласардики, қиз у билан сўзлашишнинг асти иложини тополмасди.

Ниҳоят, бир куни кечаси ҳамма ухлагандан кейин қиз яланг оёқ, ич кўйлаги билан секингина чиқди ва ҳовлидан ўтиб бориб, аста отхонанинг эшигини очди. Жак отларнинг бош томонидаги сомон тўшалган ёғоч охурда ётар эди. У қизнинг келаётганини билиб, ўзини ухлаётганга солди, лекин қиз унинг ёнига чиқиб чўкка тушиб олди-да, уйғонгунича силкитаверди.

Йигит ўрнидан туриб:

— Нима дейсан? — деди.

Қиз тишини-тишига қўйиб, ғазабдан титраганича:

— Мен-ми, мен нима дердим, мени олгин дейман, ваъда берганингдан кейин ол,— деди.

Йигит кулиб юбориб:

— Қўйсанг-чи, киши ҳар бир юрган қизини ола-верадими,— деди.

Қиз унинг бўғзидан олди, даҳшатли қучогидан бў-

шатмай туриб ерга йиқитди ва юзига қараб бақириб:

— Мен ҳомиладорман, эшилдингми, ҳомиладорман! — деди.

Йигит, нафаси қайтиб, энтикарди; қиз билан йигит шу таҳлитда қимирламасдан, гапирмасдан, тун қоронғусида, отнинг охурдан суғуриб олган бедани эринчаклик билан курт-курт чайнашигина бузәётган сукунатда, қотиб қолишиди.

Жак қизга кучи етмаслигига кўзи етгач:

— Майли, оламан деяпман-ку, бас шундай иш бўпти,— деди хириллаб.

Қиз энди қуруқ ваъдага ишонмас әди.

— Кейинга сурма,— деди қиз.— Айт, айт, эртагаёқ маълум қилгин.

— Ҳўп, эртага десанг эртага,— деди йигит.

— Онт ич!

Йигит иккиланиб қолди, лекин бошқа илож йўқ әди.

— Худо ҳақи, оламан,— деди.

Қиз шундан кейингина қўйиб юборди ва индамай чиқиб кетди.

Яна бир неча кунгача қиз уни дуч келтира олмай юрди. Йигит энди ҳар кечаси отхонани қулфлаб ётарди, қиз эшикни қоқай деса бирор билиб қолишидан қўрқарди.

Шундай қилиб, бир кун эрталаб нонуштада дастурхонга янги хизматчи келиб ўтироди. Қиз ундан:

— Жак кетганми? — деб сўради.

— Ҳа, мени унинг ўрнига олишиди.

Қизни титроқ босиб кетди, ўчоқдаги қозонни зўрга тушириди; ҳамма ишга чиқиб кетгандан кейин ўз ҳужрасига чиқди ва бирор билиб қолмасин деб, юзини ёстиқ-қа қилиб анчагача йиғлаб ётди.

Кун бўйи у одамларнинг кўнглига бирон гап келмайдиган қилиб Жакдан дарак топишга уринди. У ўз қайғусига шунчалик кўмилган ва кимдан сўрамасин, хаёлида ҳамма ундан кулаётгандай бўларди. Шундай бўлса-да, Жакнинг бу ерлардан бутунлай кетиб қолганини била олди.

II

Шу кундан бошлаб қизга ҳаётнинг турган-битгани азобга айланди. У ҳамиша: «Билиб қолишиса нима бўлади?» деган хаёл билан нима қилаётганини ўзи ҳам билмай, машина сингари ишларди.

Бу бир нафас нари кетмайдиган оғир хаёлга чулғаниб, фикр этиш қобилиятини бутунлай йўқотиб юборганидан ҳатто, ажалдек кундан-кун сурилиб, яқинлашиб келаётган,

албатта бўладиган жанжалдан қутулиш йўлини ҳам ўйлай олмади.

Эрталаб у ҳаммадан олдин туриб, соч тараганда қарайдиган синиқ ойначага белини солиб, жуда диққат билан қарап ва бугун билиб қолишмасмикан, деб бош қотирарди.

Кундузлари у дам-бадам ишини қўяр ва фартук тагидан билиниб турмаганмикин, деб тўлишиб қолган қорнига қараб-қараб қўярди.

Ойлар ўтди, Қиз ҳеч сўзлашмайдиган бўлиб қолди. Бирор гапирса тушунмай, қўллари бўшашиб, ўзини йўқотиб қўярди. Бир куни хўжайин:

— Нима бало бўлди, оппоқ қиз, кейинги вақтларда эс-хушингдан айрилиб қолдинг! — деб қўйди.

Бутхонада бўлса қиз ўзини панага олар, кюре билан дуч келмасликка тиришарди, чунки кюрени одамнинг кўнглидан сирини билиб оладиган гайритабиий хусусиятга эга деб ўйларди.

Дастурхон устида бошқа хизматчилар қараса, уни совуқ тер босиб кетарди. Сиримни билиб олади деб, айниқса, ёш бўлса ҳам жуда зийрак отбоқардан юраги безилларди, чунки у чақнаб турган кўзларини қиздан олмасди.

Бир куни эрталаб почтальон қизга хат келтириб берди. Бундан олдин у ҳеч қачон хат олмаган әди, шунинг учун гангигерга ўтириб қолди. Борди-ю хат ўшандан бўлса-чи? Ўзи бўлса саводсиз әди, шунинг учун ҳам сиёҳ билан ёзилган қофозга ихлос билан боқарди. У спринни ҳеч кимга билдиргиси келмасди, хатни чўнтағига солиб қўйди; лекин тез-тез ишини қўйиб, ҳалиги имзо билан тамом бўлган сатрларга тикилар, назарида, тўсатдан уларнинг маъносига тушуниб қоладигандай бўларди. Ниҳоят, сабрсизлик, безовталикдан эси кетди, хатни муаллимга олиб борди; у қизни ўтиргизиб ўқиб берди:

«Дуойи салом, меҳрибон қизимга!

Шунинг билан маълум қиласманки, менинг ҳам куним битай деб қолди, бу хатни сенга агар иложи бўлса кел, деб, қўшнимиз Дантию амакинг ёэди. Сени севгувчи онанг ўрнига Мэрнинг ёрдамчиси, Сезар дантию қўйим қўйдим».

Қиз индамасдан чиқиб кетди, лекин кўчага чиқиши биланоқ оёқлари бўшашиб йўл бўйига ўтириди ва шу тахлитда то тунгача қолди.

Уйга келиб ўз қайфусини хўжайнинг айтди, хўжайнинг унга хоҳлаган кунга қадар жавоб берди; ҳозирча унинг

ўрнига келиб-кетиб турадиган хизматчи ёллашга, қайтиб келгач уни яна ўз ўрнига олишга вавда берди.

Онаси ўлим тушагида эди, қизи келган куни узилди. Эртасига эрталаб Роза, киши кўрса қути учадиган даражада озғин, етти ойлик, ирванди бола туғди. Гўдак жуда қийналётган бўлса керак, ўргимчакнинг оёғига ўхшаган қоқсуюк панжаларини қаттиқ қисарди.

Шундай бўлса ҳам бола ўлмади.

Қиз уйдагиларга эрга текканман, лекин ҳозир болани олиб борар жойим йўқ деб қўшнисига ташлаб кетди. Улар, ўзимиз боқиб берамиз, дейишди.

Қиз яна фермага қайтиб келди.

Лекин унинг аламзада кўнглида уйга ташлаб келган нимжон маҳлуққа нисбатан шу дамгача ўзига номаълум янги бир меҳр пайдо бўлди. Бу меҳр боладан йироқда бўлганлиги учун ҳар соат, ҳар дақиқа кўнглидан нари кетмайдиган янги бир изтироб манбаига айланди.

Унга айниқса азоб берадиган нарса боласини эркалаш, бағрига босиш, унинг иссиқ вужудини қучогига олиш истаги эди. Кечалари кўзига уйқу келмас, кундузлар хаёлидан бола нари кетмас эди, кечқурунлари бўлса барча ишлардан бўшагач, ўчоқ ёнида алангага тикилганича хаёли узоқларга қочган одам сингари ўтиради.

Фермадагилар унинг ҳақида сўзлаша бошлади, ҳазил қилиб ундан «жазманини», унинг ҳуснини, бўй-бастини, бойлигини сўрашар ва тўй қачон, бешик тўйига бизни ҳам айтасизми, дейишарди. Қиз эса кўпинча қочиб кетар ва пана жойга бориб йиғларди, чунки бу саволлар унга игна каби санчиларди.

Қиз шу гап-сўзлардан нарироқ туриш учун жон-жаҳди билан ишга ёпишар, ҳар дақиқада боласини ўйлар ва қандоқ қилиб кўпроқ пул орттириш устида бош қотираради.

Қиз, шундай ишлаш керакки, хўжайнин ойликни оширасин, деган қарорга келди.

Мана, аста-секин бутун уй ишини ўз қўлига олди. Иккинчи оқсочни сиқиб чиқарди, чунки бир ўзи икки кишининг ишини қилганидан кейин униси ортиқчалик қилиб қолди. Қиз нонни, ёғни, шамни, ҳуд-бехудага товуқларга сепиладиган донни, исроф қилиб, молларга бериладиган емашакни, ҳамма нарсани тежай бошлади. Хўжайнининг пулини ўз пулидай эҳтиётлар, бозорга борганида фойда томонини кўзлар, фермадан чиқариб нарсаларни қимматга сотиб, дедқонларни авраб, улар келтирган нарсани арzon олишга тиришарди, шунинг учун ҳам ферманинг бутун савдо-сотиги, хизматчиларни ишлатиш, омборларнинг кали-

ти, ҳаммаси унга топширилди; ҳадемай ўрнини бирор босолмайдиган, ҳамма нарсага кўз-қулоқ бўлиб турадиган бўлиб қолди, унинг эҳтиёткорлиги орқасида ферма гуллаб кетди. Теварак-атрофга «Валлен фермасидаги хизматчи қизнинг» таърифи кетди. Хўжайиннинг ўзи ҳам ҳар ерда сўзларкан: «Қиз эмас, соф олтин» дерди.

Вақт шу таҳлитда ўтар, лекин ойлик ошмас эди. Унинг бу оғир меҳнатига хўжайини ҳар бир содиқ хизматчининг вазифаси, ҳалол меҳнати дебгина қаарарди; энди қизга бир нарса алам қила бошлади: унинг орқасидан хўжайини ҳар ой аввалги даромадига қараганда эллик, юз экю ошиқ олаётир, у эса йилига икки юз қирқ франкдан на бир тийин ошиқ олади, на кам.

Қиз ойлигини оширишни сўрамоқчи бўлди. Хўжайнинг олдига уч марта борди, лекин ҳар сафар ҳам гапни бошқа ёққа буриб юборди — ойлигимни оширинг дейишга, гўё бундай дейиш айб ишдек, сира тили бормади. Бир куни хўжайин ошхонада ёлғиз ўзи нонушта қилиб ўтирганида қиз келиб тутила-тутила «мен сиз билан ўзимнинг ишим тўғрисида сўзлашмоқчи эдим» деди. У бошини кўтариб, бир қўлида нон, бир қўлида пичоқ учини осмонга қилганича, ҳайрон бўлиб, хизматчи қизга тикилиб қолди. Қиз унинг қарашидан уялиб кетди ва уйига бориб келгани бир ҳафтага жавоб сўради, бормасам бўлмайди, деди.

Хўжайнин дарҳол кўнди; кейин ўзи ҳам ўнгайсизланиб, илова қилди.

— Қайтиб келганингдан кейин мен ҳам сен билан гаплашмоқчиман,— деди.

III

Бола саккиз ойлик бўлиб қолган эди, қиз ўғлини танимади. Бола қип-қизил бўлиб тўлишиб, бўғин-бўғин бўлиб, худди бир парча жонли ёққа ўхшаб қолганди. У керилган дўмбоқ панжаларини ёйиб аста қимирлатар ва мазза қилиб ётганлиги кўриниб турарди. У, гўё бир ўлжа топиб олгандай, эҳтирос билан болага ташланди, қаттиқ-қаттиқ ўпа бошлади; бола қўрқиб йиглаб юборди. Боласи танимаганини ва әнагасини кўргач, қўлларини чўзиб унга қараб толпинаётганини кўриб, ўзи ҳам йиглаб юборди.

Лекин эртасига бола унга анча эл бўлиб, кўрса куладиган бўлди. У болани далага олиб чиқар ва билакларига солиб телбаларча югурап, дарахтнинг соясига ўтириб олиб, гарчи эси йўқ ёш бола бўлса ҳам, ҳаётида биринчи

марта одам боласига кўнгил сирларини очарди. Унга ўзининг азоб-уқубатлари, тортган ташвишлари, ҳаяжонли, умидларини айтарди ва қаттиқ әркалатишлари билан боланинг жонига тегарди.

Болани бағрига босиш, чўмиҳтириш, кийинтиришлар унинг учун бениҳоят шодлик баҳш этарди; ҳатто бола булғатиб қўйган нарсаларни ювиш, тозалаш ҳам унинг учун катта баҳт бўлиб, гўё бу хилдаги ишлар унинг оналик ҳуқуқини тасдиқларди. У болага боқаркан, шу ўзининг боласи эканлигига ҳайрон бўлар ва уни тебратаркан секин-секин: «Ўзимнинг ўғилчам, ўзимнинг ўғилчам!» деб такрорларди.

Қиз қайтишда йўл бўйи йиглаб кетди; фермага келиши биланоқ ҳўжайини уни чақиртириди. У, сабабини ўзи ҳам билмаган ҳолда, ҳаяжонланиб, ҳайрон бўлиб, ҳўжайинининг олдига кирди.

— Ўтир! — деди ҳўжайини.

Қиз ўтириди. Иккаласи ҳам деҳқонларнинг одати бўйича бир-бирига қарамай, бўш турган қўлларини қўйгани жой тополмай, нима дейишини билмай бир неча дақиқа жим ўтиришиди.

Норғил, қирқ бешларга кирган, хушчақ чақ, тиришқоқ, иккита хотини ўлган табиатан ҳеч хижолат бўлмайдиган фермер ҳозир хижолатда әди; ниҳоят, ўзини ўнглаб олди-да, қўзларини узоқларга, далага тикканича шама қилиб, тутила-тутила сўз бошлади.

— Роза,— деди у,— уй-жой қиласидиган вақтинг ҳам бўлиб қолди, шу ҳақда ўйлаб кўрсанг бўлармиди?

Қизнинг ранги ўчиб кетди. Унинг жавоб бермай турганини қўриб, фермер гапида давом этди:

— Сен яхши қизсан, эс-ҳушиңг ҳам жойида, меҳнаткаш, тежаб-тергайдиган қизсан. Сен сингари хотиннинг турган-битгани — хазина,— деди.

Қиз ҳамон қимирамай, қўрқанидан бўзрайиб, унинг гапини тушунишга ҳам ҳаракат қилмай ўтирас, гўё устига катта бир фалокат келаётгандай, хаёли чалкашиб кетганди. Фермер бир нафас тўхтаб турди, кейин яна гап бошлади:

— Биласанми, агар ферманинг бекаси бўлмаса, ҳатто сендай хизматчи билан ҳам ҳеч иш қилиб бўлмайди,— деди.

Кейин у яна нима дейишини билмай тўхтаб қолди.

Роза рўпарасида, худди қимири әтса жони борича қочиши керак бўлган қотил тургандай, қути ўчиб унга қараб турарди.

Ниҳоят, беш минутдан кейин фермер:

— Хўш, нима дейсан? Хоҳлайсанми! — деб сўради. Киз довдираган бир ҳолда:

— Нимани, хўжайин? — деди.

Шунда у борини очиқ айтди:

— Жин ургур, нимани бўларди, менга тегиши! — деди.

Киз сакраб турди, лекин мадори қуриб шу оннинг ўзидаёқ стулга ўтириб қолди, ўша бўйича, бошига катта фалокат тушгандай, қотиб қолди. Ниҳоят, фермернинг тоқати тоқ бўлди.

— Қани, гапирмайсанми, нега қараб турибсан?

Киз унга ожизона боқди; сўнг кўзларидан ёш оқиб кетди, ўпкасини тута олмаганича:

— Теголмайман, теголмайман! — деди.

— Нега энди? — деб сўради хўжайин.— Қўй, аҳмоқ бўлма, эртагача ўйлаб кўр.

Фермер елкасидан тоғ тушгандай бўлиб, тезда чиқиб кетди ва эртасига оқсоч қизнинг бу таклифга кўнишига шубҳа қилмасди, чунки бу таклиф қиз учун мақтанаарлик, ўзи учун эса жуда фойдали, негаким округдаги баҳрибисотлик қизлардан ҳам кўпроқ фойда келтирадиган хотинга эга бўларди.

Ўз тенгини топмади дейдиган гаплар бўлиши мумкин эмас, қишлоқда ҳамма баравар, чунки бу ерларда хўжайнлар эртами-кечми аксари хўжайнинг айланадиган хизматкорлар билан бир қаторда ер ҳайдар, оқсоч қизлар кўпинчаbekaga айланар, бунинг орқасида на уларнинг ҳаёти ва на урф-одати ўзгарарди.

Шу кечада Роза ўрнига ётмади, қаттиқ хафа бўлганидан, ҳатто йиглашга ҳам ҳоли келмай каравотида ўтириди. У қимириламас, бор-йўқлигини ҳам сезмас, гўё бирор унинг хаёlinи тўшак учун чуватилган юнг сингари жўрттага титиб ташлаганга ўхшаб, фикрини бир жойга тўплаб ололмас эди.

Фақат баъзи бир онлардагина фикр бўлакчасини ушлаб қолар, содир бўлиши мумкин бўлган ишни кўз олдига келтирганда кайфи учарди.

Унинг қўрқуви ҳамон кучаяверди, ҳамма ухлаб қолган, тип-тинч уйда ўтирап экан, ошхонадаги соат ҳар гал жом чалганде уни совуқ тер босиб кетарди. Унинг бониғовлаб, қўрқинчли хаёллар нари кетмасди. Шам ёниб тамом бўлди. Шу он уни, фалокат пайимга тушди деб ўйлаган кезларда деҳқонларда бўладиган телбалик, бўрондан кема қочгандай баҳтсизликдан қочиш, яшириниш, қутулиш каби кучли истак қамраб олди.

Бойқуш сайради. Роза сесканиб кетди, қаддини ростлади, ўзини йўқотиб қўйғандай бетларини, соchlарини, у ёқ-бу ёғини сийпалаб кўрди, кейин лунатик¹ одамдай пастга тушди; ҳовлига чиқди, биронта маст одам учраб қолишидан қўрқиб эмаклаб юрди, чунки ботай деб бораётган ой далаларни ёргу нурга тўлдирган эди. Дарвозани очиб чиқмай, девордан ошиб тушди. Далага чиқди-ю югуриб кетди. У боши оққан томонга қараб тез югурап ва гоҳ-гоҳ ўзи ҳам билмай қолиб, қаттиқ қичқириб юборарди. Унинг ёнида — ерда ёйилиб ётган катта сояси ўзи билан бирга югуради; баъзи-баъзида тун қуши унинг боши устида гир айланарди. Фермаларнинг ҳовлисидаги итлар унинг оёқ товушини эшишиб, қаттиқ хуришарди, биттаси зовурдан ўтиб қизнинг орқасидан қувлаб қолди ва тишламоқчи бўлди, лекин Роза айланиб бир ҳайқирган эди, ит думини қисиб қочди ва тешикка тиқилиб товуши ўчди.

Далада гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда қўён болалари ўйнашарди; лекин Дианага ўхаш, ақлдан адашәзган қизнинг югуриб кетаётганини кўришлари билан қўрқоқ жониворлар сапчиб атрофга тарқалишарди; буларнинг онаси болалари билан ариқчаларга кириб ғойиб бўлар, отаси бўлса ўзини сақлаш учун йиқилиб-юмалаб қочар, унинг сакраб-сакраб бораётган узунқулоқ сояси уфқдан ерга қўйилган фонарь сингари қия нур сочаётган ой шуъласида лип-лип этиб кўринарди.

Узоқ кўк саҳнида юлдузлар сўна бошлади; қушлар чирқиллар, тонг отиб келмоқда эди. Ҳориган қиз зўрга нафас олар ва қизариб турган шафақ пардасини тешиб қуёш кўринганида тўхтади.

Шишган оёқлар юролмай қолди. Қизнинг кўзи сув тўла катта чуқурга тушди. Жим турган сув энди чиқиб келаётган қуёшнинг қизил шуъласи остида қонга ўхшаб кўринарди, қиз оёқларини сувга солиб ўтириш учун қўлини кўксига қўйиб, оқсоқланиб аста-аста сувга қараб сургалди.

У кўкат устига ўтирди, тупроқ тўлган қўпол оёқ кийимини ва пайпогини ечди, кўкариб кетган оёқларини у ер-бу ерида пуфакчалар ёрилиб турган сувга солди.

Сувнинг ёқимли салқини товонидан кўкрагигача чиқди; қиз чуқур ҳавузга тикилиб туради, бирдан боши айланиб кетди, ўзини шу чуқурга ташлаш керак деган беомон истак уйғонди. Ўша ерда унинг барча изтироблари битар, биратўла тугарди. У ҳозир боласи ҳақида ҳеч ўйламасди;

¹ Лунатик — киши уйқусираб туриб юрадиган бир хил касаллик.

унинг тинчигиси, бутунлай ором олгиси, абадий уйқуга кетгиси келарди. У ўрнидан турди, қўлларини қўтарди ва икки қадам олдинга босди. Сув унинг сонига чиқди. Энди ўзини ташламоқчи бўлиб ҳозирланган эди, бирдан мингларча найза тўпиқларига қадалгандай бўлиб, додлаб, сакраб сувдан чиқиб кетди. Оёқларига тиззасидан товонигача узун қора зулуклар ёпишиб олиб, қонини сўрмоқда эди. Уларни олиб ташлашга кўрқди ва ўти ёрилиб инграй бошлади. Унинг дод-Фарёдини узоқда, аравада кетаётган дехқон эшитиб қолди. У қизнинг оёғидаги зулукларни битта-биттадан ажратиб олди, яраларига ўт боғлади ва қизни аравада хўжайиннинг фермасигача обориб қўйди.

Қиз икки ҳафта кўрпа-ёстиқ қилиб ётди. У тўшакдан туриб, оstonага чиқиб ўтирган куни эрталаб рўпарасида бехосдан хўжайини пайдо бўлди.

— Хўш қалай,— деди у,— бўладими?

Қиз нима жавоб қилишини билмади, хўжайиннинг кетмай ўзиға тикилиб турганини кўргач зўрға:

— Йўқ, хўжайин, бўлмайди,— деб пичирлади.

Хўжайин бирдан зарда қилиб:

— Нега бўлмас экан, нега? — деди.

Қиз йиглаб юборди.

— Бўлмайди,— деди.

У қизга тик қараб турди-да, бирдан унинг юзиға:

— Демак хушторинг бор экан-да? — деди.

Қиз уялганидан титраб кетди ва:

— Ҳа, шундайдир-да,— деди.

Хўжайин салла гулдек қизариб кетди ва ғазабидан энтикиб:

— Ҳа-ҳа, ҳали сен расвонинг шунаقا хушторинг бор экан-да. Ким экан у бетайин? Бир тийин пулсиз, насли-насаби бетайин бир ялангоёқдир-да? Ким ўзи, гапир-чи!

Қиз жавоб бермагани учун у давом қилди:

— Айтмайсанми?.. Бўлмаса ўзим айтаман: Жан Бодю.

Қиз қичқириб:

— Йўқ, йўқ, у эмас,— деди.

— Ҳа, бўлмаса Пьер Мартенми?

— Йўқ, йўқ хўжайин.

Хўжайин тутоққанича округдаги барча йигитларни санаб чиқди. Қиз эса ер билан яксон бўлиб, қўзёшларини кўқ фартуғига арта-арта инкор қиларди. У бўлса бераҳмлик билан, қўярда-қўймай, баъзи вақтларда, инида ётган жониворни билиб қолганда уни тутиб олиш учун эртадан кечгача ер қазиб ётадиган овчи ит сингари, қизнинг

кўнглини кавлаб унинг юрак сирларини билиб олишга уринарди. Тўсатдан у:

— Ҳа, жин ургур, ҳалиги Жак эмасми, бултурги хизматчимиз, сени ўша билан юради дейишарди, у сени олмоқчи ҳам бўлган экан,— деди бақириб.

Розанинг дами ичига тушиб кетди; қони юзига тепди, кўз ёшлари бирдан тўхтаб қизиган темир устида қолган сув томчисидай юзида қуриб қолди.

— Йўқ, у эмас, у эмас! — деди.

— Йўқмикин-а, рост айтаяпсанми? — деди фермер ҳақиқатга етганини пайқагандай бўлиб.

Қиз шошиб жавоб берди:

— Онт ич десангиз онт ичаман, ҳозир десангиз ҳам...

Қиз азиз-авлиёларни оғзига олишга ботинолмай, нима деб қасам ичишини билмай қолди. У қизнинг сўзини бўлиб:

— Ҳа, у сени бурчак-бурчакда қисиб юарди-ку, овқат вақтида ҳам сендан кўзини узмас эди. Сен унга сўз бергансан. Берганмидинг, айт?

Бу гал қиз хўжайнининг юзига тўғри қаради ва:

— Йўқ, сўз берганим йўқ, сўз берганим йўқ, худо ҳақи, рост, мана шу бугун совчи қўйисин-чи, тегмайман,— деди.

Қиз шунчалик чин кўнгилдан сўзлардики, хўжайнин иккиланиб қолди, ўз-ўзига савол бераетгандай қилиб:

— Унда ким бўлади? Бирон ёмон иш қилганинг йўқ, агар унда бўлганда ҳамма биларди, ҳеч гап бўлмаган бўлса нечук хизматчи қиз хўжайнинга тегмасин? Ҳар қалай бу ерда бир гап бор,— деди.

Алами бўғзига тиқилиб қиз ортиқ жавоб бермади.

Хўжайнин яна бир қайта:

— Ҳоҳлайсанми? — деб сўради.

Қиз хўрсиниб:

— Йўқ, бўлмайди, хўжайнин,— деди.

Хўжайнин чиқиб кетди.

Қиз энди қутулдим деган қарорга келди ва анча хотиржам бўлди, лекин худди қари оқ от ўрнига хирмон тошга қўшилиб әртадан кечгача ғалла янчгандай эзилиб, тинкаси қуриб қолди.

У ишларидан қутулиши биланоқ ётди, ўша ондаёқ кўзи уйқуга кетди.

Ярим кечада кимдир икки қўли билан унинг кўрпасини пайпаслаётганини билиб уйғониб кетди; қўрққанидан иргиб турди, лекин товушидан фермер эканлигини билди.

— Қўрқма, Роза, мен сен билан сўзлашгани келдим,— деди фермер.

Қиз аввал ҳайрон бўлди, сўнг, унинг кўрпага кирмоқчи бўлаётганини кўриб, унинг мақсадини англади. Қоронги кечада, тўшакда, яланғоч ва уйқусираган ҳолда ўзига қўл чўзаётган эркак ёнида ҳимоясизлигини англаб бутун вужудини титроқ босди. Қиз албатта таслим бўлмасликка тиришарди, лекин содда одамларда кучлироқ бўладиган майлга берилиб, бўшгина қаршилик кўрсатарди, чунки бу тоифа — бўшанг, ўзини тутолмайдиган одамда кучсиз бўладиган ирова уларга ёрдам беролмайди. Унинг бўсаларидан лабларини олиб қочиш учун қиз бошини дам у ёқقا, дам бу ёқقا буради, олишиш орқасида уйғонган вужуди кўрпа остида тўлгонарди. Ҳўжайн майлга берилиб, дағаллик қила бошлади. Бир силтаб, кўрпани сидириб ташлади. Шунда қиз ортиқ қаршилик кўрсатишга ҳоли йўқлигини англади. Қиз, туяқуш бошини қанотлари остига яширгандай, уялганидан қўллари билан юзини беркитди ва ортиқ қаршилик кўрсатмади.

Фермер бутун кечани у билан бирга ўтказди. Эртасига яна келди ва ҳар кун келадиган бўлиб қолди.

Иккови бирга тура бошлади.

Бир кун эрталаб фермер:

— Мен кюргега айтдим, маълум қилади, янги ойда тўй қиласиз,— деди.

Қиз жавоб бермади. Нима ҳам десин? Қарши ҳам бўлмади. Қўлидан нима келарди?

IV

Қиз фермерга тегди. Ҳаёлида чиқиб бўлмайдиган тубсиз чоҳга тушиб кетгандай бўлди; баҳтсизлик эса, йиқилай-йиқилай деб турган катта қоя сингари боши устида осилиб тургандай туюларди. У гўё эрининг бир нарсасини ўғирлаб олгандай, турган гап эри эртами-кечми буни пайқаб қоладигандай бўларди. Бунинг устига бутун изтиробларининг манбаи ва дунёга келиб кўрган бор-йўқ баҳт-саодати бўлган — боласини ўйларди.

У йилига икки марта боласини кўргани қишлоқقا борар ва қайтиб келгач, аввалидан кўпроқ хафа бўлиб юарди.

Кейин аста-секин кўнишиб кетди, қўрқувлари босилиб, кўнгли таскин топди, гарчи ич-ичидан ваҳм босиб қўйса ҳам анча дадил яшай бошлади.

Йиллар ўтди, бола беш ёшдан ошди. Қиз эндиғина баҳтли бўлиб қолган эди, лекин тўсатдан эри диққат бўла бошлади.

У икки-уч йилдан бери тинчини йўқотгандай кўринар,

нимагадир қайғуар, ундаги руҳий эзилиш ошиб борарди. У овқатдан кейин анчагача столдан турмай, бошини қўллари орасига олганича изтироб чекиб ўтирарди. У хотининг тез-тез ўшқириб, дагал ганирадиган бўлиб қолди, баъзан жуда ҳам қўрслик қиласди: худди хотинидан хафадай кўринарди, чунки баъзи-баъзида уни жаҳл билан силтаб ташларди.

Бир куни қўшнисининг ўғли тухумга чиққан эди, хотини уй ишлари билан банд бўлгани учун ҳалиги болага дурустроқ муомала қилмади, бунинг устига келиб қолган эри хотинига аччиққина қилиб:

— Агар шу бола ўз ўғлинг бўлганда бундақа муомала қилмас эдинг,— деди.

Хотин ҳайрон бўлиб, нима дейишини ҳам билмай қолди ва барча хавфлари қайтадан уйғонди.

Овқат маҳалида эри у билан сўзлашмас, қарамас, худди хотинини ёқтиргмагандай, ундан жиркангаётгандай, бирор нарсани пайқагандай кўринарди.

Хотин бутунлай ўзини йўқотиб қўйди, эри билан ёлғиз қолишга юраги бетламади ва овқатдан кейин уйдан чиқди-ю, бутхонага қараб югурди.

Қоронғи тушмоқда эди. Тор ибодатхонанинг ичи қоп-қоронғи, қаерданпир, клирօс¹ ёнида, кимнингдир салмоқли, секин-секин қадам ташлаб юргани эшитилди. Бу — санамлар олдидаги шам чироқларни ёқиб юрган қоровул эди. Роза сўнгги умид шунда дегандай, равоқлар орасида миљиллаб турган алангачага илинж боғлади ва ундан кўзини узмай тиэ чўқди.

Занжир шириллаб, шамчироқ юқори кўтарилди. Тезда бир маромда қадам босиб юрган ёғоч кавушлик оёқ товуши келди, унинг орқасидан тахта-тахта қилиб терилган тош устида судралаётгандай арқоннинг шитирлаши эшитилди; қуюқлашиб бораётгандай шом қоронғилигига бутхона қўнғироғи садо берди. Қоровул кетаётгандай эди, хотин унга етиб олди ва:

— Кюре жаноблари уйдаларми? — деди.

— Ҳа, уйдалар, мен кечки ибодатга қўнғироқ чалаётгандай вақтимда у киши овқатданаётгандай бўладилар,— деди қоровул.

Шундан кейин хотин, титроқ босганича, бутхона ҳовлисининг кичкина эшигини итарди.

Кюре энди стол ёнига ўтираётгандай эди. У дарҳол хотинни ҳам ўтқазди ва:

¹ Клирօс — меҳроб.

— Эшитдим, эшитдим, эрингиз менга айтувди, нима учун келганинги биламан,— деди.

Шўрлик хотин қотиб қолди. Художўй давом этиб:

— Начора, қизим! — деди.

Кюре шошиб-пишиб қошиқни кетма-кет оғзига олиб борар, кийимининг каттакон қорнидаги ёғ босган жойига шўрва томиб турарди.

Энди хотин на сўзлашга журъат эта олди, на ўтинишга на ёлворишга, ўрнидан турди. Кюре унга:

— Кўп умидсизланманг... — деди.

Хотин чиқиб кетди.

У фермага қандоқ қилиб қайтиб келганини билолмади; у келганича хизматкорлар ҳам кетиб қолишибди, эри уни кутиб ўтирарди. Хотин эрининг оёғига йиқилди, кўзларидан ёш оққан ҳолда оҳ тортиб:

— Нега мендан койиняпсан? — деди.

Эри жаҳл билан:

— Нима учун бўларди? Болам йўқлиги учун! Нима, умр бўйи икки киши қўйқайиб ўтишлиқ учун уйланган эдимми? Шунга аччиғланаётирман. Сигир туғмаса, ишдан чиққан бўлади. Туғмаганидан кейин хотин киши ҳам ишдан чиққан бўлади-да.

Хотин ўпкасини тутолмай йиғларкан:

— Менда нима айб, нима айб,— дер эди.

Шунда эрининг бир оз кўнгли юмшаб:

— Мен ҳам сени айبلاغаним йўқ, ҳар қалай кишининг ғашига тегар экан,— деди.

V

Шу кундан бошлаб унинг фикр-ёди бола туғиш, яна битта бола туғиш бўлиб қолди; кўринганга ўз дардини айтадиган бўлди.

Кўшниларидан бир хотин унга, ҳар кун кечқурун бир пиёла сувга бир чимдим кул солиб эрига ичиришни буюорди. Фермер жон деб кўнди, лекин бу нарса фойда бермади.

Улар: «Балки, бирон махфий чораси бордир», деб ўйлашди ва дараклай бошлашди.

Фермадан ўн чақирим нарида яшайдиган чўпоннинг дарагини айтишди. Валлен амаки отга миниб ҳалигидан маслаҳат сўрагани кетди. Чўпон унга қандайдир кўкат қўшиб пиширилган ноннинг юзига чизиқлар чизиб берди ва эр-хотин ётар олдидан ва тургандан кейин бир бурдадан есинлар, деб буюорди.

Нонни ушоқларигача қўймай ейиши, бу ҳам фойда бермади.

Бир муаллим уларга қишлоқлilar билмайдиган, лекин албатта наф қиладиган йўл-йўриқ кўрсатди. Бўлмади.

Кюре уларга Фекан зиёратгоҳига бориб «тоза қон»-га сифинишларини маслаҳат берди.

Роза бир тўда зиёратчилар билан бирга роҳиблар остонасига бош қўйди, ўз оҳ-зорини сифинаётган барча дехқонларнинг юрагидан чиққан соғ илтижосига қўшди ва ҳамма сифинадиган жойга менга бир фарзанд бер деб ёзди. Ҳаммаси беҳуда бўлди. Шунда Роза, бу менинг биринчи гуноҳим учун берилаётган жазо бўлса керак, деб ўйлади ва умидини узди.

Хотин ҳасрат-надоматдан сўла бошлади, эри ҳам беҳуда умидлар орқасида анча озиб, қариб қолди. Ҳамма қўшилар: «Тажанглик бунинг бор қонини сўриб олди», дейишарди.

Шундай қилиб эр-хотин орасида душманлик ўти ёнди. У хотинини уришар ва урап, кунбўйи хотинининг жигига тегиб, тунбўйи тўшакда ғазабига чидолмай ҳақорат қиласарди.

Бир куни кечаси, қандоқ қилиб хотинининг жонига қаттиқроқ тегишини билмай, хотинига ўрнидан туриб, тоңг отгунча ҳовлида, ёмғирда туришини буюрди.

Хотин қулоқ солмади. У хотинининг томогидан бўғиб, башарасига бир мушт солди. Хотин қимирламай жим турди. Эр эса, ўзида йўқ, қутуриб, тишларини ғижирлатиб, тиззасини хотинининг қорнига босганича ўласи қилиб ура бошлади. Шунда, жонига теккан хотинининг ғазаби келди, бир силтаб эрини деворга отиб ташлади; ўзи ўрнидан турди ва ўзгарган, бўғиқ овоз билан:

— Менинг болам бор, бор, Жак билан юриб туққанман. У мени оламан деган эди, кетиб қолди,— деди.

Эри анграйганича қотиб қолди; хотинидан кўра кўпроқ ҳаяжонланган ҳолда пичирлаб:

— Нима дединг? Нима? — деди.

Хотин ўкириб йиглаб юборди ва аччиқ-аччиқ ёш тўкканича давом қилди:

— Шунинг учун ҳам сенга тегмайман деган эдим, шунинг учун-да. Сенга қандоқ айтардим. Сен мени ҳайдаб юборардинг, болам билан мени бир парча нондан маҳрум қиласардинг. Бефарзанд бўлганингдан кейин, сен боланинг нима эканлигини билмайсан, билмайсан! — деди.

Эрининг борган сари ҳайрати ошиб, беихтиёр:

— Боланг бор, боланг бор? — деб такрорлади.

Хотин ўпкасини тутолмай:

— Сен мени зўрлаб олгансан, тўғрими, ўзинг ҳам биласан, сенга тегақолай деган эмас эдим,— деди.

Фермер ўрнидан турди, шам ёқди ва қўлини орқасига қилиб, уйнинг у бошидан бу-бошига юра бошлади. Хотин ўзини каравотга ташлаганича ҳамон йигламоқда эди. Бирдан эри унинг олдига келиб тўхтади.

— Демак, боламиз бўлмаслигига мен айбдор эканман-да? — деди.

Хотин жавоб бермади. У яна юра бошлади, кейин яна тўхтаб:

— Боланг неча ёшга кирди? — деб сўради.

Хотин пичирлаб:

— Яқинда олтига киради,— деди.

У яна:

— Нега шу маҳалгача менга айтмадинг? — деди.

Хотин оҳ тортиб:

— Айтишга менда ҳад бормиди? — деди.

У типпа-тик тура-тура, кейин:

— Ҳўп, қани тур,— деди.

Хотин зўрға қўзғалди; сўнг, деворни ушлаб ўрнидан турганда, эри бурунгидай қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди, хотини эс-ҳушини йиғишириб ололмай турганини кўриб:

— Ҳўш қани энди, ҳамон ўзимизда бола бўлмаганидан кейин, бориб уни, сенинг болангни олиб келайлик,— деди.

Хотиннинг юраги ёрилиб кетди, агар ҳоли етганда албатта қочиб кетарди. Фермер бўлса қўлларини бир-бирига ишқар ва ўзича:

— Мен биронта бола асраб олсаммикин, деб юрган эдим, мана ўзи топилиб қолди, ўзи топилди, мен Кюредан биронта қўзлаб юрган етим боланг йўқми деб сўраган эдим,— деди.

Шундан кейин у, ҳамон куларкан, йигидан бўртган ва жинни бўлаётган хотинини ўпа бошлади; сўнг, хотиннинг қулогига худди у кардай қичқириб:

— Қани, онаси, бор қара-чи: ейдиган бирон нарсанг қолганмикин?! Бўлса ҳозир бир товоқ овқат ейман,— деди.

Хотин юбкасини кийди, иккови пастга тушди, хотини чўккалаб ўчоқдаги оловни пуфлаётганида у ошхонада

сайдан-бу ёққа юрар ва суюнчи ичига сиғмай, қайтакайта:

— Худо ҳақи, хурсандман, тўғриси, жуда хурсанд бўлдим, жуда хурсандман,— дерди. — — —

ПОРТДА

I

«Шамол малаги» деган уч мачталик елканли кема 1882 йил 3 майда Гаврдан чиқиб, Хитой денгизларига қараб йўл олди ва тўрт йиллик сафардан сўнг 1886 йил 8 августда Марсель портига кирди. Ўзининг биринчи юкини Хитой портига топширгач, дарҳол кирага юк ортиб, Буэнос — Айресга кетди, у ердан мол ортиб, Бразилияга жўнади.

Бутун юхонасини тунука банкалик америка консерваторига лиқ тўлатиб Марселга қайтиб келаётган уч мачталик Норманд пароходининг кўп вақтлар ватандан узоқ қолиб кетишига янги йўллар, ҳалокатлар, тузатишлар, кўп ойлаб сузишлар, йўлдан адаштириб юборадиган денгиз бўронлари — хуллас, денгиизда бўладиган барча баҳтсиз ҳодисалар сабаб бўлган эди.

Сафарга чиқар чоғида пароходда капитан ва унинг ёрдамчисидан ташқари ўн тўртта матрос бўлиб, уларнинг саккизтаси нормандиялик ва олтиласи британиялик эди. Пароход қайтиб келганида бешта британиялик билан тўртта нормандиялик матрос қолди, холос. Британиялик матрослардан бири йўлда ўлди, турли шароитда кемани ташлаб кетган тўртта нормандиялик матроснинг ўрнига бир кун кечқурун Сингапурнинг майхоналаридан бирида учраган иккита америкали, битта негр ва битта норвегиялик матрос олинди.

Катта пароход парусларини йиғишириб, елкан иладиган ёғочларини мачтасига кўндаланг қилиб, шамол тиниб астасекин йўқолиб бораётган майда тўлқин устида Марселнинг пишиллаб бораётган ёрдамчи кемасининг орқасидан келмоқда эди; пароход Иф қалъасидан ўтди, кўрфазнинг икки томонида шафақнинг қизил шуъласига чулғаниб, деворга ўхшаб турган сурранг қоялар орасидан бориб, эски портга кирди; портнинг икки томонида бутун мамлакатларнинг турли шакл ва ускуналилк пароходлари қаторлашиб, бир-бирига ишқаланиб, сассиқ сувга тўла тор ҳавзада уймалашиб, худди пароходнинг зиравор қўшилган ширасида ўлдирилгани қўйилганга ўхшаб турарди.

«Шамол малаги» бориб, янги ўртоғига жой бериш учун йўл берган икки мачтали итальян кемаси билан уч мачталик инглиз кемаси ўртасида тўхтади. Бож олиш ва порт расмиятлари тамом бўлгач, капитан пароход ходимларининг қўпчилигига кечани қирғоқда ўтказишга руҳсат берди.

Кеч кирди. Марседда чироқлар ёқилди. Шаҳар шовқин-сурон, қичқириқлар, тарақ-туроқ, жанубликларга хос хушчақчақ садоларга тўлган ёз оқшомининг дим ҳавосида саримсоқ солиб пиширилган ноз-неъматларнинг ҳиди анқиб турарди.

Неча ойлаб денгиз ўз тўлқинлари устида олиб юрган ўнта матрос соҳилга тушишлари билан ўрганиб қолган муҳитларидан айрилган, шаҳарда юришни эсидан чиқарган одамлардек аланглаб, аста-аста йўлга тушиши. Улар ҳудди бир маросим билан кетаётган одамлардек иккитадан бўлиб, чайқалиб қадам ташлашар, шаҳарни кўздан кечиришар ва лиманга тушиладиган тор қўчаларга бетоқатлик билан қарашарди; сўнгги икки ойлик сузишдан кейин улар ишқ-муҳаббатга анчагина чанқаган эдилар.

Олдинда нормандияликлар, улар ҳар гал портга тушганида бошлиқ бўладиган баланд бўйли, бақувват, зийрак Селестен Дюкло деган бир йигитнинг орқасидан боришмоқда эди. У йигит ишратхоналарни топишга уста, юлдузни бенарвон урадиган портларда матрослар ўртасида тез-тез бўлиб турадиган уруш-жанжалларга аралашибни ёқтиромайдиган, лекин аралашгудай бўлса ҳеч кимдан тап тортмайдиган одам эди.

Ифлос сувлар оқадиган қувур сингари денгизга тушадиган, фоҳишахоналарнинг ҳиди уриб қолган бадбўй қўчаларда нима қилишларини билмай санқиб юрганларидан сўнг Селестен уларни қингир-қийшиқ тор бир кўчага бошлади. У кўчада уйларнинг эшиклари олдидаги фонарларнинг рангдор, жилосиз ойналарига катта-катта рақамлар ёзиб қўйилган эди. Тор йўлакларда оқсоchlарга ўхшаш фартук тутган хотинлар стулда ўтиришарди; яқинлашиб келаётган матросларни кўриб хотинлар ўрнидан туришар, кўчани иккига бўлиб турган ариқ бўйига келишар ва бу фоҳишахона — қамоқхоналарга яқинлашганликлари учун қизишиб, ашула айтиб, кулишиб, галалашиб келаётган эркакларнинг йўлини тўсишар эди.

Баъзан бехосдан очилиб кетган, сиртига сариқ, чарм сирилган эшик орқасида, даҳлиизда ярим-яланғоч семиз хотин кўринарди; унинг йўғон сони ва семиз болдири дағал, оқ трико кийими тагидан билиниб турарди; қисқа юбкаси энлик белбоғга ўшар. Бўшашган кўқраги, билак

ва елкалари четига олтин жияк тақилган қора духоба ич кийим тагидан пуштиранг доғга ўхшаб кўринарди. Хотин узоқдан туриб: «Бу ёқса марҳамат қилинглар, яхши йигитлар», деб чиқирар, баъзан ўзи югуриб чиқиб, матрослардан биттасига маҳкам ёпишиб олиб, ўзидан катта пашшани тортиб кетаётган ўргимчакдай, кучининг борича уйга судраради. Хотин кишининг қўли тегиб ихтиёрини йўқотган эркак сустгина қаршилик қилас, ҳамроҳлари бўлса тўхтаб, ўртоғининг орқасидан киришни ҳам, бу ажойиб сайрни яна узоқроқ чўзишни ҳам билмай қараб туришарди. Лекин зўр бериб тортиш натижасида хотин унинг орқасидан бутун улфатлари ҳам кириши керак бўлган матросни остонаяча судраб боргудай бўлса, бундай уйларнинг маънисига тушунадиган Селестен Дюокло тўсатдан бақириб:

— Кирма бу ерга, Маршан, бу биз айтган ер эмас,— дер эди.

Шунда матрос Селестенинг гапига кириб, бир силкиниб хотиннинг қўлидан чиқар, дўстлар яна галалашиб кетишарди, уларнинг орқасидан ғазабланган фоҳишанинг шалоқ ҳақоратлари эшитилар, бу орада шовқин-суронни эшитиб, бошқа эшикларнинг ҳаммасидан матросларнинг йўлига хотинлар чиқишар ва гала-ғовур қилиб, бўгиқ товуш билан уларни чақиришарди.

Матрослар олдиларидан чиқаётган бузуқ хотинларнинг алдаб, йўлдан уришларидан, илтифот қилмай қолдириб кетишган хотинларнинг ифлос қарғишлидан тобора қизишганларича йўлда давом этишар эди. Гоҳ-гоҳда улар ўзларига ўхшаб, галалашиб юрган, яроғ-аслаҳаларини шарақлатиб бораётган солдатларга, бошқа пароходнинг матросларига ёки ёлғиз изғиб юрган шаҳарликларга, гумаштларга дуч келишарди. Уларга борган сари шубҳали фонарлар ёритиб турган янги-янги тор кўчалар учрайверади. Улар бузуқ хотинларга тўла уйлар, икки девор орасидаги ариқчалардан сассиқ сув жилдириб турган, фоҳишаоналардан иборат кўчанинг шилпиллаб турган тош йўлидан анча юришди.

Ниҳоят, Дюокло кўриниши дурустгина бир уй олдида тўхтади ва улфатларини бошлаб, шу уйга кирди.

II

Кўп кайф-сафо қилишди. Матрослар тўрт соат давомида винога, муҳаббатга қонишди. Ярим йиллик ойликдан ҳеч нарса қолмади.

Улар ўз уйларида ўтиргандек катта уйга бемалол жойлашиб олишди; ёш қизлар ёки кафе-шантанларда ашула қиласиган хотинлардек кийиниб олган бўш фоҳиша хотинлар, хизматларини қилаётган ва ёнларига бориб ўтираётган, бурчак-бурчакда ўтирган шу уйнинг эски мижозларига хўмрайиб қарашар эди.

Ҳар бир матрос кириши биланоқ биттадан хотинни ўзиники қилиб олди ва бутун кечани ўша билан ўтказди — тўпори одам ҳадеб янгилик излайвермайди. Уч столни суриб, битта қилиб қўйишди ва бир стакандан ичгандан кейин ҳар қайсиси биттадан хотинни қўлтиқлаб зинадан чиқа бошлади. Уйларнинг кичик эшиклари жуфт-жуфт бўлиб олган бу ошиқ-маъшуқларни то ўз ичига олгунча, уларнинг зинадан чиқаётган оёқ товуши эшитилиб турди. Кейин ҳамма яна вино ичгани катта уйга тушди, кейин яна чиқишиди, кейин яна тушишиди.

Қаттиқ маст бўлган матрослар зўр бериб бақиришар, қўзларига қон тўлиб маъшуқаларини тиззага олиб ўтиришар, ашула айтишар, муштлари билан столни уришар ва ҳалқумларига вино қўйишарди. Улар инсондаги ҳайвонлик бошвоғини қўйиб юборишган эди. Тўполон қилаётган ўртоқлари орасида Селестен Дюкло, тиззасида ўтирган икки юзи қип-қизил, барваста жувонни қучоқлаб ўтиар ва унга тикилиб-тикилиб қаарди. Гарчи бошқалар билан баравар ичган бўлса ҳам, ўртоқларидан кўра ҳушёрроқ бўлган Селестен эсини йўқотмаган эди, кўнгли бир оз юмшариб, сўзлашгиси келди. Лекин ҳаёли тутқич бермас, эси киаралик-чиқаралик бўлиб турар ва нима демоқчи бўлганини хотирига келтира олмас эди.

У кулар экан:

— Ҳа, ҳа... бу ерда кўпдан бери турасанми? — деди.

— Ярим йил бўлди,— деб жавоб берди жувон.

У, гўё бу қисқа муддат хотиннинг ахлоқи ҳали унча бузилмаганини кўрсатгандай, бош иргитиб қўйди ва давом этиб:

— Шунақа ҳаёт кечириш ўзингга ёқадими? — деди.

Жувон бир оз тутилиб қолиб, кейин мулоиймлик билан:

— Одам ҳар нарсага ҳам кўникар экан. Бу касб бошқа касбдан қолишимайди. Оқсочлик нимаю фоҳишалик нима — иккаласи ҳам бир,— деди.

Афтидан, Селестен бу ҳақиқатга ҳам қўшилди.

— Шу ерлимисан?

Жувон жавоб ўрнига бош чайқаб қўя қолди.

— Узоқдан келганмисан?

Жувон яна жимгина бош иргитди.

— Қаерлисан?

Киз гўё эслаётгандай ўйланиб қолди, сўнг астагина:

— Перпинъянликман,— деди.

Матрос яна хурсанд бўлиб:

— Шунаقا дегин! — деди.

Киз ҳам ундан:

— Сен-чи, денгизчимисан? — деб сўради.

— Ҳа, гўзалим.

— Узоқдан келдингми?

— Ҳа. Кўп портларни, кўп юртларни кўрдим.

— Бутун дунёни айланиб чиққандирсан?

— Бўлмасам-чи! Тағин бир неча марта дегин.

Киз гўё аллақачонлар хотиридан кўтарилган бир нарсани эслаётгандай, яна ўйланиб қолди, кейин жиддийроқ бир оҳангда:

— Сузиб юрган чоғингда кўп кемаларни ҳам учратгандирсан? — деди.

— Бўлмасам-чи, гўзалим!

— «Шамол малаги» деган кемани учратмадингми?

Йигит кулимсиради,

— Албатта, ўтган ҳафтағина кўрган эдим,— деди.

Киз оппоқ бўлиб, рангги ўчиб кетди.

— Ростми? Тўғри айтяпсанми?

— Рост айтяпман.

— Ёлғон айтмаяпсанми?

Йигит қўлларини кўкка кўтарди:

— Худо ҳаққи,— деди.

— Хабаринг бўлмадими, унда Селестен Дюклло ҳали ҳам бормикин?

Йигит ҳайрон бўлди ва безовталанди; жавоб беришдан олдин бу гапнинг тагида нима борлигини билиб олмоқчи бўлди.

— Танирмидинг уни?

Энди қиз эҳтиёт бўлди.

— Йўқ, шу ерда уни бир хотин танийди.

— Шу уйдами?

— Йўқ, бошқа уйда.

— Шу кўчадами?

— Йўқ, нариги кўчада.

— Қандай хотин экан?

— Ҳа, бир хотин-да... Менга ўхшаган.

— Хотиннинг унда нима иши бор экан?

— Мен қаёқдан билай? Эҳтимол, ҳамшаҳардир.

Улар орада ҳозир бир дилсиёхлик бўлишини пайқаб, бир-бирларига қаттиқ тикилиб қолишиди.

— Ўша хотинни кўришнинг иложи йўқми? — деди матрос.

— Кўриб нима қиласан?

— Нима қиласадим. Селестен Дюклони кўрдим дейман-да.

— Қалай у, соғ-саломатми?

— Сен билан мендан қолишмайди, жуда бақувват йигит.

Киз хаёlinи йигиб олиш учун яна жимиб қолди, кейин шошилмасдан:

— «Шамол малаги» қай томонга кетаётган эди? — деди.

— Шу ерга, Марселга келаётган эди,— деди йигит. Киз беихтиёр сесканиб кетди.

— Ростми?

— Рост.

— Сен Дюклони танийсанми?

— Ҳа, танийман.

Киз яна ўйланиб қолди, кейин астагина:

— Шунақами... шунақами... — деди.

— Сенга унинг нима кераги бор?

— Менга қара, унга айтгинки... йўқ, қўй.

Селестен тобора ҳайрон бўлиб, қизга тикилмоқда эди, ниҳоят бутун сирни билмоқчи бўлди.

— Уни сен ҳам танийсанми? — деди.

— Йўқ,— деб жавоб берди қиз.

— Ундаи бўлса, сенга унинг нима кераги бор?

Тўсатдан бир қарорга келган қиз ирғиб турди ва югуриб бориб, орқадаги бекач кўэ-қулоқ бўлиб ўтирган стол ёнига борди, ундан битта лимон олиб кесди-да, сувини стаканга сиқди, устига сув куйди ва матросга бериб:

— Ма, ич,— деди.

— Нега?

— Кайфинг тарқалсин. Кейин сенга бир гап айтаман.

Йигит ичди, кейин қўли билан лабларини артиб:

— Мана, ичдим! Айтабер,— деди.

— Мени кўрганлигинги ва мендан эшитган сўзларинги кимдан эшитганлигинги унга айтмасликка ваъда бер. Қасам ич!

Йигит қўлларини кўтарди ва кулиб қўйди-да:

— Мана, қасам ичаман,— деди.

— Худо урсими?

— Худо урсин.

— Хўп, бўлмаса унга айтгинки, отанг ҳам ўлипти, онанг ҳам ўлипти, уканг ҳам ўлипти, бундан уч ярим йил олдин, 1883 йилда бир ойнинг ичидаги тиф касали билан уччаласи ҳам ўлипти, дегин.

Йигитнинг юрак-бағри узилиб кетгандаи бўлди. Унинг шундай кайфи учиб кетдикни, бошда нима дейишини ҳам билмай қолди, кейин шубҳага тушиб:

— Аниқ биласанми? — деди.

— Аниқ.

— Кимдан эшилдинг?

Қиз қўлларини йигитнинг елкасига ташлади ва қўзла-рига тикилиб туриб:

— Ҳеч кимга айтмайсанми? Қасам ич,— деди.

— Худо урсин.

— Мен унинг синглиси бўламан,— деди.

Беихтиёр йигитнинг оғзидан қизнинг номи чиқиб кетди:

— Франсуаза! — деб юборди.

Қиз унга тикилиб қараб тургач, бениҳоя қўрқув ичидаги даҳшатдан ўзини йўқотгудай бўлиб, лабларини ҳам очмасдан эшитилар-эшилмас:

— Ооҳ!.. Селестен, сенмидинг? — деди пицирлаб.

Улар бир-бирларининг қўзларига тикилганларича қотиб қолишиди. Уларнинг атрофида Селестеннинг ўртоқлари ҳамон ҳайқиришмоқда эди. Бир-бирига урилаётган қадаҳларнинг товуши ашулага жўр бўлиб столга уришлар, ер тепишлар ва хотинларнинг чинқиришлари ҳар ким ўз ҳолича айтиётган ашулага қўшилиб туради.

Селестен ўзининг ёнида ҳис қилган, иссиққина бўлиб, қути ўчган бир ҳолда унинг бағрига кириб олган қиз — синглиси. Селестен бошқалар әшишиб қолишидан қўрқиб астагина, шу қадар аста, ҳатто қиз ҳам зўрга әшигадиган қилиб.

— Оҳ! Нима иш қилиб қўйдим! — деди.

Қизнинг қўзлари ёшга тўлди ва пицирлаб:

— Менда нима айб? — деди.

Бехосдан Селестен:

— Демак, улар ўлдими? — деди.

— Улишши.

— Отам ҳам, онам ҳам, укам ҳамми?

— Айтдим-ку, уччаласи ҳам бир ойнинг ичидаги деб.

Мен ёлғиз қолдим, латта-путтадан бошқа ҳеч нарса йўқ эди, ахир мен аптекачилардан, доктордан қарздор бўлиб қолдим-да, учта ўликни кўмиш учун бутун уй-рўзгорларимни сотдим. Шундан кейин Каše жанобларига

оқсочликка кирдим, эсингдами, ҳалиги чўлоқ бор эди-ку? Худди ўн бешга тўлган эдим, сен кетаётганингда ҳали ўн тўртга ҳам кирмаган эдим-да. У билан расволик қилиб қўйдим. Ёшлигимиизда ҳаммамиз ҳам аҳмоқ бўламиз. Кейин нотариусга оқсоч бўлиб кирдим. У ҳам мени йўлдан урди. Гаврдан уй ижара олиб берди. Кўп ўтмай ўзи ҳам келмай қўйди. Уч кунгача оч ўтиридим, қилай десанг иш топилмайди, сўнг шунаقا уйга киришга тўғри келди. Ахир, бунаقا ишни ёлғиз мен қилаётганим йўқ-ку, мен ҳам жуда кўп жойларни кўрдим. Яна қанақанги ярамас жойларни дегин: Руан, Эвре, Лель-Бордо, Пер-Пиньян, Ницц, мана энди Марселга келдим.

Кизнинг кўзларидан, бурнидан ёшлар оқиб юзини ювар, оғзига оқиб тушарди.

— Мен сени ўлиб кетгансан деб юардим, Селестен, шўрлик акам.

— Мен-ку, сени танимаслигим мумкин эди. У вақтда сен ёш бола эдинг, энди қара, кап-катта бўлиб қолисан! Сен нега мени танимадинг? — деди Селестен.

Киз қўл силтаб:

— Шунча кўп эркакларни кўраманки, назаримда ҳаммасининг афти бир хилга ўхшайди,— деди.

Селестен, шу қадар кучли бир ҳаяжон-ла унинг кўзларига тикиларкан, худди бирор ураётган боладай қичқиргиси келарди. У тиззасида ўтирган қизни ҳали ҳам қулоқлаб, елкасига қўлини ташлаб ўтиради. Тикила-тикила ниҳоят уни ота-онаси ва укаси билан ватанида қолдириб кетган, Селестен денгизларни кезиб юрганида ота-онасини ер бағрига узатиб келган синглисини таниди.

Тўсатдан, топиб олган синглисининг бошини катта қўллари билан ушлаб, қаттиқ-қаттиқ ўпа бошлади. Киши фақат жигаринигина шундай ўпа олади. Сўнг кўкрагидан денгиз тўлқинидек оғир, маст кишининг ҳиқиҷоfiga ўхшаш, эр кишига хос аламли бир йиги отилиб чиқди.

У ўксиб-ўксиб йиғларкан:

— Семисан, шу семисан, Франсуаза, менинг гўдагим! — дерди.

У иргиб ўрнидан турди, мушти билан столга шундай урдики, стаканлар ағдарилиб тушиб, майдо-майдо бўлди. У товушининг борича сўка бошлади, бир неча қадам юриб бориб, гандираклаб қўлларини чўзди, бор бўйи билан ўзини ерга ташлаб юборди. У полда юмалаб жон талвасасига тушган одамдай инграб тепина бошлади.

Ўртоқлари унга қараб қаттиқ кулишарди, биттаси:

— Ўлгунча ичилти-да,— деб қўйди.

— Ётқизиб қўйиш керак,— деди яна биттаси,— агар шу аҳволда кўчага чиқса қамаб қўйишади.

Чўнтағида пули борлиги учун уй бекаси каравот бермоқчи бўлди, зўрға тик босиб турган маст ўртоқлари уни кўтаришиб, тор зинадан ҳозиргина уни қабул қилган синглисинг уйига олиб киришди. Синглиси ҳам лаънати тўшак ёнида курсига ўтириб, Селестенга ўхшаб аччиқ-аччиқ йиғлаб тонг оттириди.

АЛВАСТИ

Деҳқон ўлим тӯшагида ётган кампирнинг олдида докторга қараб туар әди. Тақдирга тан бериб тинчгина ётган кампир улар нима ҳақида сўзлашаётгандарига қулоқ солиб ётарди. Нима қипти, қазо етгандан кейин ўлади-да киши! Кампир ўлар эканман деб парвойига ҳам келтирмас әди; у ошини ошаб, ёшини яшаган, ҳар нечук тўқсон иккини урган.

Июль қуёши очиқ турган эшик ва деразалардан қучоқ-қучоқ нур сочиб, аждод-аждоддан қолган уйнинг ўнқир-чўнқир юзини қиздирмоқда әди. Иссиқ шабада әсиб, тушки қуёшда қовжираб ётган ўтлар, экин-тикин ва япроқлар ҳидини келтириб туарди. Чигирткалар чириллаб, атрофни худди ярмаркадан болаларга олиб келинадиган шақилдоқнинг товушига ўхшаш овозга тўлдириб туар әди.

Доктор жеркиброқ:

— Онорэ, онангизнинг аҳволи оғир, уни сира ёлғиз қолдириб бўлмайди! Жони узилай-узилай деб турибди,— деди.

Деҳқон хафа бўлиб:

— Ахир дон-дунни ташиш керакми? Ҳали ҳам далада қолиб кетди, ҳаво ҳам яхши әди. Она, сен нима дейсан? — деди.

Ўлим тӯшагида ётган бўлса ҳам нормандияликларга хос қурумсоқлик билан куйдираётган кампир кўз ва бош ҳаракати билан майли, ташиб олаберсин, ўлиш бўлса бир амаллаб ўлиб оларман, дегандай ишора қилди.

Доктор тутақиб кетиб, ер тепинди:

— Ҳайвон экансиз-ку, шу ҳам гап бўлдими! — Донни албатта шу куни ташиш зарур бўлса, боринг, ҳеч бўлмаса Рапе энани айтиб кёлинг! Онангиз ёнида бўлсин. Уқдингизми? Агар айтганимни қилмасангиз, ўзингиз ётиб қолгудай бўлсангиз қадам қўймайман, итдай ўлиб кета берасиз!

Кампирнинг ўғли — озгин, новча, тепса тебранмас дехқон нима қилишини билмай, қийналарди; бир томондан докторнинг дўқидан қўрқса, иккинчи томондан қурумсоқлик жонини сиқар, оғирлигини дам у оёғига, дам бу оёғига ташлаб, нима ҳақидадир ўйлар, салмоқлаб кўрар ва пичирлаб:

— Карагани учун Рапе эна қанча оларкан? — деди.

Доктор жеркиб:

— Мен қаёқдан билай? Қанча вақтга ёлласангиз ўшанга қараб олади-да. Боринг, унинг ўзи билан келишинг, дийдорингиз... лекин бир соатдан кейин у шу ерда бўлсин, уқдингиизми? — деди.

Ниҳоят ўғли боришга қарор қилди.

— Бораман, бораман, бунча жаҳл қиласиз, жаноб доктор? — деди.

Доктор кета туриб, яна:

— Ҳа, шундай бўлсин, менга қаранг, жаҳлим чиққандан кейин мен билан ҳазиллашиб бўлмайди! — деди.

Доктор чиқиб кетди. Ўғли ўгирилиб онасига қаради-да, бўйинни этиб:

— Рапе энани айтиб келмасак бўлмайдиганга ўхшайди. Шовқинини қара-ю... Безовталанма, бир зумда айтиб келаман,— деди.

У ҳам чиқиб кетди.

Рапе энанинг касби — кир дазмоллаш, ўз қишлоғида ва атрофдаги қишлоқларда ўсал тортганларнинг ёнида ўтириб ва ювғичилик қилишдан ҳам яна бир оз даромад қиларди. Биттасининг бошини кафанга чулғаб бўлиши билан шошиб-пишиб, бедана юриш қилиб уйига кетар, уйда дазмолини шарақлатиб бироннинг кийимини дазмоллашга тушарди. Худди бултурги олмадай бужмайган, баджаҳл, ўлгудай ҳасадчи, бениҳоя очкўз, бирорларнинг кийимини дазмоллашдан ниҳоят бели синиб кетгандай икки букилиб қолган Рапе энада ўлим талвасасини кўришга ҳаёсиз ажаб бир иштиёқ бор эди. У кимнинг нимадан ўлгани, қандай қилиб жон бергани ҳақидагина сўзлар, ҳадеб бир нарсани қайта-қайта, икир-чикирларигача, худди отган ўқи хато кетмаган овчи сингари сўзлаб берарди.

Онорэ Бонтан кириб келганида Рапе эна уйида қишлоқи хотинларнинг ёқаси учун синъка эритмоқда эди.

— Саломатгина бормисиз, Рапе эна? — деди Онорэ.

Рапе қайрилиб Онорэга қаради.

— Бир амаллаб юрибман, ўзинг қалайсан?

— Менга нима қиларди, дейсиз, онам бир тарзи бўлиб туриптилар.

- Онангми?
- Ҳа, онам.
- Нима бало бўлди унга?
- Ўлмоқчими, дейман.

Кампир қўлинни сувдан олди, кўм-кўк тиниқ томчилар бармоқ учига тўпланиб, яна тоғорага тушарди. У тўсатдан жонланиб:

- Кўйсанг-чи, чиндан ҳоли оғирми? — деди.
- Доктор эртагача етмас деяпти.
- Үндоқ деган бўлса, ёмон.

Онорэ гап тополмай қолди. Унга илтимос қилишдан олдин қандай бўлмасин замин ҳозирлаш керак эди, у бўлса мутлақо нимадан сўз бошлишни билмас эди, шунинг учун ҳам томдан тараша тушгандек:

— Ўлгунча ёнида ўтиришга қанча ҳақ оласан? Биз унақа бой эмасмиз. Ҳатто хизматчимиз ҳам йўқ. Онамнинг бошига етган шу меҳнат бўлди. Ишлайвериб шўрликнинг ҳоли-жони қолмади. Ахир беш кишининг ишини қиласади-да. Шундай бўлса ҳам тўқсондан ошди, ҳозир шунақа кампирни топиб кўр-чи! — деди.

Рапе эна керилиб:

— Ҳўб, баҳойим икки хил: бойлардан кундузига қирқ су, кечасига уч франк оламан. Бошқалардан кундузига йигирма, кечасига қирқ су оламан. Демак, сендан йигирмаю қирқдан оламан-да,— деди.

Онорэ ўйланиб қолди. Онасини-я, онасини билмасмиди, унинг шундай зуваласи пишиқ, унча-мунчага ўзини олдирмайдиган, жони шундай қаттиқки, ҳали бир ҳафтага ҳам бориши мумкин, доктор айта беради-да.

Онорэ дудмолланиб:

— Йўқ-э, кўтара савдо қилиб қўя қол. Иккаламиз толеъимиздан кўрамиз. Ахир, жони узилай-узилай деб турибди, деб аниқ айтди-ку. Агар шундай бўлса сенинг толеъинг — менинг ютқизганим. Агар эртагача ё ундан кўпроққа борса менинг толеъим — сенинг ютқизганинг,— деди.

Ювичи хотин ҳайрон бўлиб, Онорэга қараб қолди. У ҳали ҳеч қачон ўлимни баҳолашиб кўрмаган эди, гарчи кутмаган ердан чиқиб қолиши мумкин бўлган фойдага қизиқса ҳам, иккиланди: бу мени алдамоқчи деб тўсатдан шубҳага тушди.

— Онангни ўз кўзим билан кўрмагунча бир нарса дея олмайман,— деди кампир.

— Қани, юр бўлмаса, бориб кўр.

Кампир қўлинни артди ва шошганча унинг орқасидан кетди.

Улар жимгина боришарди, кампир шошиб бедана юриш қилиб борар, Онорэ бўлса, узун оёқларини шундай кўтариб ташардики, ҳадеб ариқдан ҳатлаётганга ўхшарди.

Ўтлоқларда ётган сигирлар, иссиқдан мадори қуриб, эринибгина бош кўтаришар ва ўтиб бораётган иккита одамга қараб гўё барра ўт сўраётгандай аста маъраб қўйишарди.

Үйга яқинлашганиларида Онорэ Бонтан тўнғиллаб:

— Эҳтимол ҳали ўзиёқ дўмбалоқ ошиб қолгандир...— деди.

Унинг товушида, кошки шундай бўлса эди, деган ғайришуурый истак борлиги сезиларди.

Лекин кампир ҳали ўлмаган, ҳали ҳам кўкка қараб ётарди, унинг озгин, тугун-тугун бўлиб кетган, худди денгиз қисқичбақасини эслатадиган, бод касалидан тиришиб қолган, юз йиллаб меҳнат қилган сап-сариқ қўллари тўқ пушти ранг кўрпа устида ётарди.

Рапе эна тўшакка яқин борди, ўсал ётган касалга ишонмагандай назар билан қаради, томирини ушлади, кўкрагига қўлини қўйиб кўрди, нафас олишига қаради, гапиртириб кўрди; сўнг анчагача ўйлаб турди. Ниҳоят эшикка чиқди.

Унинг кетидан Онорэ ҳам чиқди. Рапе эна кампирни эрталабгача етмаслигига шубҳа қилмас эди. Йигит ундан:

— Хўш, қалай? — деб сўради.

— Нима бўларди? Икки кунга бориши турган гап, балки уч кунга ҳам борар. Ҳаммасига олти франк берасан,— деди ювғичи хотин.

Онорэнинг жони чиқиб:

— Олти франк? Олти франк-а? Эсингни едингми, айтдим-ку, ҳаммаси бўлиб беш ё олти соатлик умри қолди деб. Ҳеч ҳам ундан ошмайди! — деди.

Улар жони борича савдолашиб узоқ тортишди.

Лекин ювғичи қайтиб кетмоқчи бўлгани, вақт ҳам ўтиб бораётгани, далада ётган дон-дун ўз-ўзидан келиб қолмаслигини билган Оноре, ниҳоят:

— Ҳа, хўп. Майли, ҳаммасига олти франк бўлақолсин, лекин ўлиги чиқарилгунча турасан, борбараками? — деди.

— Борбарака, олти франк.

Онорэ экинларни пиширадиган қизғин қуёш остида ётган экин бошига қараб катта-катта қадам ташлаганича кетди.

Ювғичи хотин уйга қайтиб кирди. У ишини олакелган эди. У ўлик ё жони узилай деб турганлар тепасида

ўтирганида ҳам тинмасдан ўзининг ё уни ёллаган оиланинг ишини қилиб ўтиради.

Бу ҳам, албатта, қўшимча даромад эди-да.

— Бонтан она, имон келтирганмисиз? — деб сўради Рапе тўсатдан.

Деҳқон хотин бош чайқади.

Шундан кейин кўп художўй Рапе эна бош иргаб ўрнидан турди.

— Эй, худо, шунаقا ҳам бўладими? Мен ҳозир бориб Кюре жанобларини айтиб келаман,— деди ва юрганича бутхонага қараб кетди. У шундай жадаллаб борардики, майдончада ўйнаб юрган болалар бир бало бўлганга ўхшайди деб ўйлаши.

Оқ чопонини эгнига илиб Кюре дарров йўлга тушди; олдинда кичкина ходим Тангрини олиб бораётганларини иссиқда жимжит турган далаларга маълум қилиб, қўнғироқ чалиб борарди. Узоқлардаги ишлаб турган одамлар соябони кенг шляпаларини қўлига олиб, оқ кийимли Кюре то бирон ферма муюлишидан қайрилиб, кўздан ғойиб бўлгунча типпа-тик туришарди. Боф бойлаётган аёллар шошиб чўқинишар, қора товуқлар қўрқиб, лапанглаб, девор тагидан югуришар ва бирдан-бир қўнинкан тешикка ўзларини уриб, ғойиб бўлишарди. Ўтлоқдаги тойчоқ оқ кийимни қўриб, тўсатдан чилвирини узишга уриниб, типирчилаб, депсина бошлади. Қизил чопонли кичкина ходим тез-тез одимлаб, тўрт бурчакли қалпоқ кийган Кюре бошини бир томонга қийшайтириб оят ўқиб, уларнинг орқасида Рапе эна худди мукласидан кетадигандай икки қўлини бутхонадаги сингари қовуштирганча боришарди.

Онорэ узоқдан уларнинг ўтиб бораётганини қўриб бир ишчидан:

— Кюре қаерга кетаётган экан? — деб сўради.

Унга қараганда зийракроқ ишчи:

— Парвардигори олами сенинг онангга олиб кетаётган бўлсалар керак! — деб жавоб берди.

Онорэ ҳайрон ҳам бўлмади.

— Шундай бўлса керак! Рост ўшанга кетяпти,— деди ва яна ишини қилаверди.

Кампир Бонтан калима ўгириди. Кюре уни гуноҳдан поклаб қўйди, муқаддас винодан ичирди. Кюре кетди. Иккала хотин дим уйда ёлғиз қолишли.

Шундан кейин Рапе бу кампир билан яна қанча вақт овора бўлмоқ кераклигини билиш ниятида ўсал ётган кампирга тикила бошлади.

Кеч кириб борарди, деразадан ғириллаб соф ҳаво кириб иккита тўғнағич билан деворга қадаб қўйилган арzon суратни силкитарди; бир вақтлари оқ бўлиб, энди сарғайиб, пашшалар ўтириб кетган дарпардалар худди дунёдан ўтаётган кампирнинг руҳидек, узилиб учиб кетадигандай юлқинарди.

Кампир бўлса, кўзларини кўкка қадаб шунча яқин бўлса ҳам кела қолмаётган ажалини бепарволик билан кутиб ётар, ҳининг нотекис нафаси кўкрагидан сиқилиб, ғижиллаб чиқарди. Ҳозир мана шу нафас тўхтайди-ю, дунёдаги хотинлардан биттаси камаяди, унга мутлақо ҳеч ким ачинмайди.

Қоронги тушмоқда. Онорэ келди. У каравотга яқин келиб қараса, онаси ҳали ҳам тирик.

— Ҳа, қалай? — деди, илгарилар онаси бетоб бўлганда шундай деб сўрарди; сўнг Рапега жавоб бериб юбораркан:

— Эртага соат бешда-я, менга қара, яна мени ишдан қўйма! — деди.

— Албатта, эртага бешда,— деди Рапе.

Кампир дарҳақиқат тонг отар-отмас етиб келди.

Онорэ далага чиқиб кетишдан олдин ўзи пиширган шўрвани ичди.

— Қалай, онанг оламдан ўтдими? — деди ювғичи.

Онорэ тегишиб кўзини қисди:

— Йўқ-а, бугун бир оз дурустга ўхшайди,— деди.

Онорэ тез чиқиб кетди.

Зўр ташвишга қолган Рапе эна ўсал ётган кампирга яқинроқ борди. Кампир аввалгича: бепарво, зўрга нафас олар, кўзлари ҳам аввалгича очиқ, тиришиб қолган қўллари ҳам ўшандоқ кўрпа устида ётарди.

Ювғичи хотин бу аҳвол икки, тўрт, саккиз кунга ҳам чўзилиши мумкинлигини англади; унинг қурумсоқ юрагини даҳшатли ғам босди ва уни алдаган тулки Онорэга, сира ўлгиси келмай ётган кекса шум кампирга нисбатан фоят алами келиб, жаҳли чиқди.

Шундай бўлса ҳам у қўлига ишини олиб, кампирнинг бужмайган юзига тикилганича кута бошлади.

Онорэ тушлик егани уйига келди; у, афтидан, жуда мамнун, ҳатто Рапедан кулаётгандай қўринарди; сўнг яна далага чиқиб кетди. Йигим-терим чофи унинг ишлари жуда жойида бўлди.

Рапе яна бошини қаёққа уришини билмас: унинг хаёлида ҳар бир ўтаётган дақиқа — кампир ўғирлаётган вақт, кампир ўғирлаётган пулдай туюларди. Ҳадеса бу ўлакса ҳайвонни, әшакни, ўжар алвасти кампирни ҳалқу-

мидан хиппа бўғиси, уни — Рапени вақт ва пул йўқотишга мажбур қилаётган билинар-билинмас кучсиз нафасни тўхататиб қўя қолгиси келарди.

Лескин бундай қилиш хатарли деб ўйларди; бошқача иш эсига келди ва сурилиб каравотга яқинроқ ўтириди.

— Ҳали кўзингга алвости кўрингани йўқми? — деди ювғичи хотин.

Кампир Бонтон пицирлаб:

— Йўқ,— деди.

Шунда ювғичи хотин ўлай деяётган кампирнинг заифланган руҳини чўчитиш учун ваҳимали воқеаларни гапира бошлади; ўлим олдидан кишининг кўзига албатта алвости кўринади деб кампирни ишонтириди. У қўлида супурги билан, бошига қозонга ўхшаган нарса кийиб, бақириб-ҳайқириб келади деди; сўнг шу йил ўзининг олдидаги Жозиф Лаузельга, Эвлал Ратъега, Софи Панданга, Серафима Гропъеларга алвости кўринганини айтиб берди.

Бу гаплар ниҳоят кампирни ҳаяжонга солди. У қимирлар, қўллари ҳаракатланар, қайрилиб уйнинг қоронғи бурчагига қарашга уринарди.

Бирдан Рапе йўқ бўлиб қолди. У шкафдан чойшабни олди ва унга ўралди, бошига қозон кийди, унинг учта қайрилган оёғи учта шохга ўхшаб қолди; ўнг қўлига катта супурги, сўл қўлига чеълак олди ва тарақ-туроқ кўтариш учун чеълакни шифтга отди.

Чеълак тарақлаб ерга тушди. Шундан сўнг Рапе столга чиқиб каравотнинг поясидаги пардани кўтариб қўйди-да, ўсал ётган кампирнинг кўзига кўринди. Шу топда у энгагигача тушириб олган қозон тагидаги товушининг борича қичқирада ва чодир хаёлдаги шайтон сингари, жони узилай деб зўрға нафас олаётган кампирга ҳамла қиласарди.

Шошиб қолган ва эсидан адашган Бонтан она тўшакдан туриб қочмоқчи бўлди ва аранг ўрнидан қўзгалди. У ҳатто кўкрагини ҳам кўтара олди, лекин оҳ деганича муккасидан йиқилди, дунёдан ўтди.

Рапе эна бўлса, шошмасдан, ҳамма нарсани жой-жойига: супургини бурчакка шкаф орқасига, чойшабни шкафга, қозонни печ устига, чеълакни токчага, стулни девор ёнига саранжомлаб қўйди; сўнг ўрганиб кетган ҳаракатлар билан ўликнинг катта очилиб қолган кўзларини юмди: каравотга ликопча қўйди, унга муқаддас сувдан қуйиб, жавон тепасида турган букс шохини солиб қўйди, чўкка тушиб олиб, ҳунари орқасида ёд бўлиб кетган, ўликка бағишлиланадиган дуоларни пицирлаб ўқий бошлади.

Кечқурун Онорэ келганда уни ҳамон дуо ўқиб ўтирган ҳолда кўрди ва ўша заҳоти ҳисоб-китоб қила бошлади, ҳар қалай ювғичи кампир йигирма су ортиқча оладиган бўлипти, негаким, бу ерда уч куну бир кечани ўтказди. Демак, беш франклиқ хизмат қилди. Пул олишга келганда у олти франк олди.

РОЗАЛИ ПРЮДАН

Ҳақиқатда ҳам бу иш ҳаммага қоронғи әди. Суд ҳайъати, суд раиси, ҳатто прокурорнинг ўзи ҳам жон-жаҳди билан уринишига қарамай, ишнинг тагига етиб бўлмади.

Манталик Варамбо жанобларининг Розали Прюдан деган оқсоч қизи иккιзатлигини хўжайнларидан яширган, кечаси ҳеч кимга билдирамасдан ўз ҳужрасида туққану болани ўлдириб, боққа кўмиб қўйган.

Агар ҳеч ақлга сифтмайдиган ажаб бир ҳолат бўлмагандагу бу барча оқсоч қизлар қилиб юрган оддий бир воқеадек бўлиб қоларди. Тинчиш чогида Прюданнинг ҳужрасидан унинг ўз қўли билан болага атаб тикиб, тайёрлаб қўйилган анча нарсалар чиққан: бу нарсаларни у уч ой давомида кечалари бичиб-тикиб юрган. Шу нарсаларни кечалари тикиш учун топган-тутганига шам олиб юрганлигига боққол гувоҳлик берди. Бундан ташқари, суднинг аниқлашига кўра, Розали ўша ерли доя хотинга бориб маслаҳат сўраган. Доя хотин унга борди-ю бирдан тўлғоқ тутиб қолиб, бирорни ёрдамга чақиришга фурсат бўлмай қолса нима қилишни яхшилаб тушунтириб берган. Яна ўша хотин унга Пуассидан бир уй ҳам топиб берган, негаки, Варамболар ҳаромдан парҳез қилишларини ва бу ишни билиб қолишича уни ҳайдаб юборишларини Розали яхши билар экан.

Қишлоқнинг обрўли кишиларидан бўлган эр-хотин Варамболар бир расво хотин уйларини бадном қилишга журъат этганига фигонлари чиқиб, залда ўтиришарди. Улар қизни суд қилиб ўтиромасданоқ, ўша оннинг ўзида гильотинга юборишга шунчалик шошишардики, энг кичик далил ҳам уларнинг оғизларидан ҳукмга ўхшаб чиқарди.

Суд қилинаётган хотин чиройли, барваста, ўз табақасидан бўлган хотинларга қараганда хийлагина шаҳар акси урган, қуий нормандиялик бўлиб, кўзларидан ёш тўkkанича жим ўтиради.

Кўпчиликнинг фикрича, бу ваҳшиёна ишни у жаҳл устидаги қилган, негаки, унинг ҳамма иши тўнгич боласини ўстириш умидида эканлигини кўрсатиб турарди.

Суд раиси қизни иқрор қилдириш учун яна уни гапиртиришга уриниб кўрди ва ниҳоят, қизга бу ерга йигилишдан мурод уни ўлимга ҳукм қилиш эмас, аксинча, унга бериладиган жазони енгиллаштириш эканлигини мулоиймлик билан англатди.

Шундан сўнг қиз бир оз журъат пайдо қилди.

Унинг сўзлашга майл пайдо қилганини пайқагач, суд раиси:

— Ҳўш, қани, энди айтиб беринг-чи, боланинг отаси ким? — деди.

Қиз ҳаммадан ҳам шуни жони-дили билан яширмоқда эди.

Қиз ҳозиргина оғизларини кўпиртириб, унинг ҳақида сўзлаб бўлган хўжайнларига тикилганича:

— Жозеф жаноблари, у Варамбо жанобларининг жияни бўлади,— деди.

Кутмаганда бундай гапни эшитган эр-хотин ирғиб тушиши ва бараварига:

— Ёлғон! Алдаяти, расво! — дейишиди.

Суд раиси уларни жим ўтиришга мажбур қилди, яна айбдорга қараб:

— Марҳамат, давом этаверинг, бор ҳақиқатни судга айтиб беринг,— деди.

Мана энди у сўзлаб, ўзининг бирор олдида очилмаган, ғамга тўлиб озор чеккан кўнглини бўшатар, ўзининг бор дарди, ҳасратини яширмасдан, назарига беомон душмандай кўринган одамлар, бераҳм судьялар олдига тўкмоқда эди.

— Ҳа, шундай, Жозеф Варамбо жаноблари, у киши ўтган йил бизниги отпускага келган эдилар.

— Жозеф Варамбо жаноблари нима иш қиласидилар?

— У киши, афандим, артиллерияда унтер-офицер. Ёзда бизнигда икки ой меҳмон бўлиб кетдилар. У киши менга кўз тикиб юрганида, афандим, бунақа иш кўнглимда ҳам йўқ эди. Ҳудонинг берган куни хушомад қиласиди, алдайди, афандим; бўшлиқ қиласидим. Айниқса чиройлисан, ёқимтойсан, менга жуда ёқасан, деяверганидан кейин ўзимни тутолмадим. Менга бўлса, энди яшириб нима қиласай, у жуда ҳам маъқул бўлган эди. Ўзингиз ўйлаб кўринг, унга қарамай бўлармиди. Ахир ёлғизман, етимман, сўққа бошим, афандим. Ёруг дунёда ҳеч кимим, на икки оғиз сўзлашадиган, на ҳасратимни айтадиган одамим бор. На ота-онам, на опа-синглим, на ака-укам — ҳеч кимим йўқ. У мен билан биринчи ганиришгандай, худди кўпдан кўришмаган акам келгандай бўлди. Шундай қилиб, бир куни кечқурун дарсинг бўйига чиқ, ўша

ерда, ҳеч ким халал бермайдиган жойда сўзлашиб ўтирамиз деди... Бордим... Ундан кейин билмайман, ўзим ҳам билмайман... Қучоқлади, унамадим... йўқ... ишонасиэми, ахир бўлмади. Ҳаво шунаقا яхшимиди, ўз-ўзидан одамнинг ўпкаси тўлиб кетарди, унинг устига ой... ахир бўлмади, рост, ахир бўлмади. Билганини қилди. Уч ҳафтагача, то кетгунича шу аҳвол бўлди. Мен у билан дунёнинг нариги бурчагига деса ҳам кетаверардим... Кетиб қолди. Ҳомиладор бўлиб қолибман, бир ойдан кейингина билдим...

Қиз ўзини тутолмай шундай аччиқ-аччиқ йиғлаб юбордики, то ўзини тутиб олгунича кутиб туришга тўғри келди.

Кейин суд раиси меҳробда турган руҳонийдек:

— Ҳўш, хўш, ундан кейин,— деди.

Қиз давом қилди:

— Ҳомиладор бўлиб қолганимни билишим биланоқ, доя хотин Буден хонимнинг олдига бордим. Ана, сўранг, ўзи ҳам шу ерда ўтирипти. Унга ҳаммасини айтиб бердим ва агар доясиз тувишга тўғри келса нима қилишим кераклигини сўрадим. Ундан кейин боланинг нарсаларини тикишга тушдим. Ҳар куни ярим кечадан оғгунча иш тикадиган бўлдим. Ўзимга уй ҳам топиб қўйдим, ахир, хўжайнларимнинг ҳайдаб чиқаришларини билардим-да. Фақат шу, бир амаллаб охириги кунгача шу жойда туриш ва кўпроқ пул йиғишининг пайига тушдим. Ахир, ҳеч нарсам йўқ, бола боқишга пул керак.

— Демак, ўлдирмоқчи эмас экансиз-да?

— Вой, афандим, нимасини айтай! Худо ҳақи ўлдирмоқчи эмас эдим.

— Нега бўлмаса ўлдирдингиз?

— Бу шундай бўлди. Кутганимдан олдинроқ тўлғоқ тутиб қолди. Ошхонада идиш-товоқ ювив бўлаёзганимда дард тутиб қолди. Ҳўжайнларим ухлаб қолишган эди. Панжарани ушлаб зўрга ҳужрамга чиқдиму ўзимни ерга ташладим, кўрпа-тўшакларимга бир нарса тегмасин деб шундоқ қуруқ ерга ётақолдим. Қанча вақт қийналганимни билмайман! Бир соатми, икки соатми, балки уч соатга ҳам чўзилгандир, оғриқнинг зўридан ҳеч нарсани билмай қолдим. Сўнг кучим борича бир кучанган эдим, бола ерга тушди. Уф, ростини айтсан, шундай севиниб кетдим. Ердан олиб, Буден хоним айтган ишларнинг ҳаммасини қилдим. Биронтаси эсимдан чиққани йўқ. Энди тўшакка ётқизишим билан яна оғриқ бошланди, шунақанги оғридики, дунё кўзимга қоп-қоронги бўлди! Сизлар ҳам шуни бир кўрсаларинг эди, бир умр болани орзу қилмас

эдиларинг! Олдин чўккалааб қолдим, кейин муккам билан ерга тушдим; яна тўлғоқ бошланди. Яна бир соатми, икки соатми, ёнимда биронта одам йўқ. Иккинчиси туғилса бўладими. Иккинчи бола-я... буни қаранг, иккита-я... рост... рост... иккита... Уни ҳам худди биринчисига ўхшатиб ердан олдим, аввалгисининг ёнига ётқизиб қўйдим... Шунаقا ҳам бўладими, ўзингиз айтинг! Эгизак-а! Ойнга йигирма франккина олсам. Қандоқ қиласам, ўзингиз ўйланг! Битта бўлса ҳам гўрга эди... ўзим емасам ҳам... иккитасини! Бошим қотиб қолди... Нима қилсан бўларди, айтинг-чи? Биттасини олиб қолиб... шундай қилсан бўлармиди? Қаёқдан биламан! Ҳа, энди ўлган эканман дедим... Жон аччиғида устларига ёстиқ ташладим... иккаласини боқа олмаганимдан кейин... Унинг устига ўзими ташладим: тонг отгунча йиғлаб, ағнаб чиқдим. Бу орада, албатта, иккаласи ҳам ёстиқ тагида димиқиб ўлиб қолди. Шундан кейин иккаласининг ўлигини олиб боққа тушиб, боғбоннинг курагини топдим ва икки жойга зўрга иккита гўр қазидим. Яна оналари тўғрисида сўзлашмасин, деб иккаласини икки жойга кўмиб қўйдим. Ким билади, дунёни кўрмай кетган болалар онаси ҳақида сўзлашадими, йўқми. Ундан кейин уйимга қайтиб келдим, ётдим. Шундай ёмон бўлдимки, ўриндан туриб бўлмади. Доктор чақиришди, у кўриши биланоқ ҳаммасини билди.. Мана, судья жаноблари, ҳақ гап шу. Нима қилсанги қилинг, мен ҳаммасига тайёрман.

Судъялардан баъзилари кўзига келаётган ёшли қайта-риш учун ҳадеб бурун қоқишаар, залдаги хотинлар ҳўнграф инглашарди.

— Иккинчисини қаерга кўмгансиз! — деди суд раиси.

— Сиздаги қайсиниси? — деб сўради қиз.

— Ҳа, ўша, ўтнинг тагидагиси.

— Ҳа, бўлмаса униси қудуқнинг ёнгинасида, қулуп-найнинг тагида.

Шунда қизнинг кўкрагидан йиги аралаш, юракни тилка-тилка қиладиган ингроқ отилиб чиқди.

Суд Прюданни оқлади.